

Το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα: Πηγές, μαρτυρίες, χαρακτηριστικά

Νικόλαος Παντελίδης

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

The paper aims at offering a sketch of the history and a description, as complete as possible, of the dialect of old Athens on the basis of known, as well as hitherto unknown, sources, including the only surviving Athenian dialectal texts from the 19th century. The dialect belonged to a group that comprised the varieties of the nearby city of Megara and the Saronic Gulf island of Aegina, as well as of the southern part of the island of Euboea, and is generally regarded as one of the most poorly recorded Modern Greek varieties. The city of Athens became the capital of the modern Greek state after the Greek War of Independence in 1834 and consequently witnessed an immense influx of Greek speakers from all over the Greek speaking world, a process that heavily contributed to the dialect's recession and final extinction by the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: αρβανίτικα, ελληνοφωνία, επίταξη προσωπικής αντωνυμίας, τσιτακισμός

1. Εισαγωγή

Το νεκρό σήμερα ιδίωμα της παλαιάς Αθήνας ανήκε σε μια ομάδα η οποία περιλάμβανε και τα ιδιώματα της ελληνόφωνης νότιας Εύβοιας, των Μεγάρων και της Αίγινας. Στην ομάδα αυτή ο Brian Newton (1972) συμπεριέλαβε και τα ιδιώματα της Μάνης, τα οποία όμως συνήθως αντιμετωπίζονται ως ιδιαίτερη ομάδα, παρά τα κοινά χαρακτηριστικά, (πολλά από) τα οποία καταγράφονται και σε άλλα ιδιώματα της ανατολικής Πελοποννήσου αλλά και της ανατολικής Στερεάς (Παντελίδης 2016). Το σωζόμενο υλικό του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος θεωρείται γενικά ως μάλλον πενιχρό, αρκετό όμως παρ' όλα αυτά για να το κατατάξει κανείς στην προαναφερθείσα ομάδα.¹ Η αναζήτηση και προσεκτική εξέταση σημαντικού αριθμού άγνωστων ή λιγότερο γνωστών μέχρι σήμερα πηγών και μαρτυριών μπορεί να εμπλουτίσει σημαντικά τις γνώσεις μας, ενώ στις πηγές πρέπει να προστεθούν και λογοτεχνικά κείμενα –θεατρικά έργα εν προκειμένω– μια παραγνωρισμένη και αναξιοποίητη μέχρι σήμερα πηγή για τα χαρακτηριστικά του ιδιώματος, αλλά και πολύτιμη πηγή δειγμάτων πεζού ρέοντος αθηναϊκού ιδιοματικού λόγου, εφόσον δεν υπάρχουν πλέον φυσικοί ομιλητές (βλ. §4.23).

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι μια όσο το δυνατόν πληρέστερη παρουσίαση της ιστορίας, της εξέλιξης και της φυσιογνωμίας του ιδιώματος της Παλαιάς Αθήνας μέσα από τις διαθέσιμες –γνωστές, ελάχιστα γνωστές ή άγνωστες έως σήμερα– πηγές. Θα προηγηθεί μια σύντομη αναφορά στη γλωσσική κατάσταση της Αττικής κατά τους αιώνες από τον 12^ο, οπότε και τοποθετούνται η παλαιότερη γνωστή μεταγλωσσική αναφορά στο παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα και οι παλαιότερες καταγραφές στοιχείων του, μέχρι και τον οριστική του σίγηση κατά τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς και μια παρουσίαση των πρωτογενών και δευτερογενών πηγών του. Στο τέλος του άρθρου θα παρατεθούν εκτενή δείγματα κειμένων σε παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα από τις λογοτεχνικές πηγές. Δεν θα παρουσιαστούν εκφράσεις και παροιμίες, αλλά θα αξιοποιηθούν μόνο ως πηγή για φαινόμενα του ιδιώματος.

¹ Ο Horrocks (2010: 384) απέδωσε αρχαϊκό χαρακτήρα στο παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα ερμηνεύοντάς τον με βάση την ιστορική πορεία της πόλης, η οποία τη μετέτρεψε σε νησίδα ελληνοφωνίας, χωρίς όμως να δώσει συγκεκριμένα παραδείγματα: "Many of the archaic oddities had begun as a result of the city's greatly reduced importance in the middle Byzantine period, but the tendency to autonomous development was reinforced by later Albanian immigration, which, by Ottoman times, had turned Megara, Aegina, Athens and Kyme (in Euboea) into Greek enclaves".

2. Η γλωσσική κατάσταση της Αττικής κατά τους 12ο-19ο αιώνες

Η γλωσσική ποικιλία της Αθήνας (και της Αττικής γενικά) εντάσσεται, όπως προαναφέρθηκε, σε μια ομάδα μαζί με τα ιδιώματα της Αίγινας, των Μεγάρων και της νοτιότερης Εύβοιας (Κύμη, Αυλωνάρι, Κονίστρες, Αλιβέρι, Κάρυστος κ.λπ.). Η γένεση της διαλεκτικής αυτής ζώνης χρονολογείται σε εποχές παλαιότερες του εποικισμού των Αρβανιτών και συνδέεται, σύμφωνα με τον Καρατζά (1940: 255-263), και με τις ιδιαίτερα στενές οικονομικές και εμπορικές σχέσεις της Αττικής και της Μεγαρίδας με την Εύβοια, αλλά και με πολιτικοϊστορικά δεδομένα, όπως π.χ. η ένταξη των παραπάνω περιοχών για αιώνες σε ενιαίες διοικητικές μονάδες (είτε του βυζαντινού κράτους, είτε των λατίνων κυριάρχων από το 1204) ή εκκλησιαστικές περιφέρειες (από τον 9ο αι.). Η γεωγραφική συνέχεια της ζώνης αυτής στο εσωτερικό της, αλλά και του συνόλου της με την Πελοπόννησο (με μεγάλο τμήμα της οποίας συνιστούσε μια ακόμη ευρύτερη παλαιότερη διαλεκτική ζώνη λόγω πολυάριθμων και σημαντικών κοινών χαρακτηριστικών), διασπάστηκε από την εγκατάσταση Αρβανιτών σε τμήματα της νότιας Εύβοιας, στην Αττική και τη Μεγαρίδα από τον ύστερο 14ο αιώνα (Καμπούρογλου 1896: 225-226, Dawkins 1940: 19, Adams 1981, Παντελίδης 2016).

Η γεωγραφική έκταση της ελληνοφωνίας στην Αττική πιο συγκεκριμένα, λοιπόν, αρχίζει να περιορίζεται με την έναρξη της εγκατάστασης Αρβανιτών. Η ελληνοφωνία διατηρήθηκε μέχρι το 19ο αι. κυρίως στην πόλη της Αθήνας, με το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα να αποτελεί πριν από το 1821 τη γλώσσα επικοινωνίας όχι μόνο του μεγαλύτερου μέρους του χριστιανικού πληθυσμού της πόλης (με την εξαίρεση μιας μειονότητας Αρβανιτών στο νοτιοανατολικό τμήμα της παλιάς πόλης) αλλά και του τουρκικού πληθυσμού.² Σύμφωνα με μαρτυρίες όμως και στους οικισμούς του λεκανοπεδίου Αττικής Μαρούσι, Κουκουβάουνες (σημ. Μεταμόρφωση) και Μενίδι (σημ. Αχαρνές), προάστια της Αθήνας σήμερα, οριστική μετατόπιση προς τα αρβανίτικα σημειώθηκε μόλις κατά τον 18^ο αι. Υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες ότι η ελληνοφωνία στην Αττική ήταν μέχρι το 16ο-17ο αι. πιο εκτεταμένη σε σχέση με τον 19ο αι., ενώ αρκετοί οικισμοί της Αττικής και μάλιστα κυρίως του λεκανοπεδίου, πιθανόν διατήρησαν, λόγω και της γενικότερης στενής οικονομικής και πληθυσμιακής σύνδεσής τους με την Αθήνα, πυρήνες ελληνοφωνίας μέχρι και την έναρξη της διαδικασίας υποχώρησης των αρβανίτικων κατά τον ύστερο 19ο αι. (Μουζάκης 1994: 76-79, 100-102).³ Επίσης, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις (βλ. §5.1.12 στο παρόν

² Ο Καμπούρογλου αναφέρει μάλιστα παραδείγματα μειξης κωδίκων, η οποία δεν φαίνεται να ήταν ασυνήθης στο λόγο αθηναίων Τούρκων (1896: 117): *Κομισή γειτόνισσα, για μπιλίρσουν ντάπαθα;* (= *ντά 'παθα*) = γειτόνισσα, γειτόνισσα, δεν ξέρεις τι έπαθα; (τουρκ. *komşu* = γείτονας, *ya biliyorsun* = δεν ξέρεις;). Προσθέτει μάλιστα χαρακτηριστικά ότι «και οι μη λησμονήσαντες όλως την Τουρκικήν δὲν ὠμίλουσαν πλέον αὐτὴν ἀπταίστως, ὡς σημειοῖ καὶ ὁ Spon». Σε ἄλλη δημοσίευση περιγράφει τη γλωσσική κατάσταση των αθηναίων Τούρκων ως εξής: «...ἀποτελοῦντες τὸ ἐν χωριστὸν τέταρτον τοῦ πληθυσμοῦ, εἶχον λησμονήσει τὴν γλῶσσάν των ὁμιλοῦντες κρᾶμά τι κατὰ τὸ πλεῖστον Ἑλληνόμορφον, ἀκατανόητοι δὲ ἀποβαίνοντες εἰς τοὺς ἐπήλυδας ὁμοφύλους των, ὡς ἄκις ἐπεχείρουν νὰ συνομιλήσωσι μετ' αὐτῶν Τουρκιστί» (1926: 38). Ο γάλλος Guilletiere, που επισκέφτηκε την Αθήνα τον Απρίλιο του 1669, χαρακτηρίζει το αθηναϊκό ιδίωμα ως το «καθαρότερο και λιγότερο παρεφθαρμένο» από όλες τις ελληνικές διαλέκτους, αναφέρεται στη «μουσικότητά του», εννοώντας προφανώς τον επιτονισμό του, και μεταφέρει την πληροφορία ότι η πλειοψηφία των μουσουλμάνων της Αθήνας αγνοεί την Τουρκική και είναι αποκλειστικά ελληνόφωνη (βλ. Καμπούρογλου 1890: 89). Ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός επίσης αναφέρει για τη δεκαετία του 1820 ότι «οἱ περισσότεροι τοῦρκοι ὁμιλοῦσι τὴν Νεοελληνικήν» (βλ. §4.7 πιο κάτω).

³ Βλ. επίσης Σουρμελής (1842: 87-88), Καρύδης & Kiel (1985), Σαρηγιάννης (2011). Σε οθωμανικό κατάστιχο του 1570 τα χωριά *Μαρούσι, Κηφισιά, Κουκουβάουνες, Μενίδι* (σημ. *Αχαρνές*) και *Βαριμπόμπη* καταγράφονται ως ελληνικά (δηλαδή ελληνόφωνα) σε αντίθεση με άλλα που καταγράφονται σαφώς ως «αλβανικά», δηλαδή αρβανίτικα (Μουζάκης 1994: 86). Ο Randolph (1687) αναφέρει ότι «εις τὰ χωρία καὶ τὰς ἐξοχὰς περὶ τῶν Ἀθηνῶν οἱ κάτοικοι εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ Ἀλβανοί», όχι αποκλειστικά δηλαδή (Καμπούρογλου 1889β: 243). Βλ. επίσης υποσημ. στο Καμπούρογλου (1890: 110).

άρθρο) δεν υπάρχουν μαρτυρίες για κοινωνικά προσδιορισμένη ποικιλία εντός του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος, παρά τη σαφώς μαρτυρούμενη έντονη κοινωνική διαστρωμάτωση του αθηναϊκού πληθυσμού την εποχή της τουρκοκρατίας.

Ως ελληνόφωνος αναφέρεται επίσης ο Ωρωπός στη βόρεια Αττική. Ο γάλλος περιηγητής J. Spon, ο οποίος τον επισκέφτηκε στις 10 Μαρτίου του 1676, τον χαρακτηρίζει ως «μεγάλο χωριό Ελλήνων με πάνω από 200 νοικοκυριά», ενώ στους γύρω αρβανίτικους οικισμούς αναφέρεται με το χαρακτηρισμό *albanois*. Επίσης στην εφημερίδα *Εμπρός*, στο φύλλο της 2/2/1921 (σε εποχή δηλαδή λίγο πριν από την εγκατάσταση μικρασιατών προσφύγων στην Αττική) ο Ωρωπός χαρακτηρίζεται ως «νησι έλληνοφώνων εν μέσω άλβανοφώνου εκτάσεως» και τονίζεται η γλωσσική και πολιτισμική του διαφορά με τους υπόλοιπους οικισμούς του δήμου.⁴ Ελάχιστα στοιχεία του ιδιώματος του Ωρωπού σώζονται, το πιθανότερο είναι όμως ότι θα συγγένευε στενά με το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα και τα ιδιώματα της αντικρινής Εύβοιας, με την οποία η περιοχή είχε ανέκαθεν στενές επαφές.⁵

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις του Δ. Καμπούρογλου για τη στενή συγγένεια των ιδιωμάτων της Αθήνας, των Μεγάρων και της Αίγινας με τα ιδιώματα της Θήβας και της Λιβαδειάς, γεγονός που, εκτός από τον τσιτακισμό και την τροπή των <υ, οι> σε /ju/, πιθανόν παραπέμπει και σε απουσία βόρειου φωνηεντισμού από τη Βοιωτία παλαιότερα ή έστω μειωμένη εφαρμογή του, αλλά και σε άλλα χαρακτηριστικά.⁶

⁴ «Και ή μορφή, ή έκφρασις, ή γλώσσα, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν κατοίκων τοῦ Ὀρωποῦ διαφέρουν ἀπὸ τὰ τῶν λοιπῶν ἐννέα χωρίων τοῦ πρώην δήμου Ὀρωποῦ. Νησι έλληνοφώνων εν μέσω άλβανοφώνου εκτάσεως. Παρατηρεῖται τὸ αὐτὸ ἐνδιαφέρον φαινόμενον, ὅπως εἰς τὸ προάστειον τῶν Θηβῶν Πυρί. Ὁ Ὀρωπὸς εἶναι ἡ μόνη διατηρηθεῖσα ἀπρὸς[σ]βλητος ἀπὸ ξενικὰς ἐπιδράσεις γωνία τῆς Ἀττικῆς. Εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν κατοίκων τοῦ διατηροῦνται, ὅπως εἰς τὴν λοιπὴν έλληνοφώνον χώραν μας, αἱ ἀρχαιότερα λέξεις».

⁵ Πολύτιμο, λόγω και της σπανιότητάς του, λεξιλογικό υλικό από τον Ωρωπό διέσωσε ο Γκικάκης (2007). Ενδεικτικά, αναφέρονται, με αποβολή αρκτικού φωνήεντος: *σιόδιο* = ξύλινο αλέτρι (<πιθ. *ισιό-γειο/δειο), *δράχτι*, *ρηνεύω* = ησυχάζω, *στράχα* = σκέπαστρο του μαντριού από ξύλινο σκελετό και βούρλα. Διάφορα: *ακαλασάδες* = τσακιστές πράσινες ελιές, *δικούλι* = σιδερένια πηρούνα με τέσσερα δόντια, *κακολήθρα* = μικροί σβώλοι ακαθαρσίας στο μαλλί των προβάτων, *κόπιλα (τα)* = υπολείμματα κοπής ξύλων, *κουκοτράσης* = ανόητος (άλβαν.), *κουνουκλίτσα* = είδος παραποτάμιου φυτού, *κουρῦτα* = ποτίστρα, *ξεμετρήστρα* = ξεματιάστρα, *χλιάρι* = κουτάλι, *πινιότα* = μικρό πήλινο πιθάρι, *στρίφυλλο* = είδος χόρτου, *ψάχω* = ψάχνω κ.λπ.

Στοιχεία ελληνικής/-ών ποικιλίας/-ιών της βόρειας Αττικής διασώζουν ίσως λαογραφικές συλλογές της δεκαετίας του 1970 (ΣΛ 2204, 2205) από (πρώην) αρβανιτόφωνους οικισμούς της περιοχής. Χαρακτηριστικά φαινόμενα: Ασυνίζησία: *τραχηλέες*, *πλατέα*. Προθετικά φωνήεντα: *απηδάω*, *αζάδερφος*, Αποβολή άτονων αρκτικών φωνηέντων: *ρεβωνιάρης*. Επένθεση φωνήεντος: *ψαλιτήρι*. Αποβολή μεσοφωνηεντικού /γ/: *ευλοημένο*, *πάαινε*, *αιμορραῖα*. /l>[λ] στα *φλιωρί* = φλουρί, *φλιάμπουρο*. /e/>[ε]: *γλιέπω*, *κλιαίω*, *λαιμός*, *λιεφτά*, *λιέω*, *πλιέχνω*, *πλιένω*. /t>[t] > [(t)s] (ή [(t)j]/[(t)e]): *δεζά*, *παπούτσα*. Ηχηροποίηση /f/>/v/: *γλείβω* = γλείφω. Απλοποίηση συμπλέγματος /γl/ > /l/: *έλειψε* = έγλειψε. /n/>[d]: *σκίντο* = σχίνος. Διάφορα: *Άγουστος* = Αύγουστος, *αλιουρίζω* = ουρλιάζω, *ανισπάζω* = ασπάζομαι (εικονίσματα), *ενεώνω* = ενώνω, *κεπαρίσι*, *κλόστρια* = «κολόστρα», *λιμαριά* = λαιμαριά, *μποκάλι*, *ξεμολογάω*, *(ο)γλήγορα*, *παμπάκι* = βαμβάκι (έτσι και στην Αθήνα), *ριτσίνη* = ρετσίνι, *ρόδι* = ρόδι, *σιμύρτα* = μύρτα, *ταμπτέλα* = δαντέλα, *η τειάφη* – *τειαφίζω* = θειάφι, *τσακούλα* = σακούλα, *φτούλι* = «βετούλι», *ντηγανίτα* - *μπαλιεύω* = τηγανίτα, παλεύω. Μορφολογικά: Γενική *του αντρός*. Πληθ. *οι τσπάνοι*, *οι νυφάδες*. Γεν.πληθ. *των σπιτιώνε*. Αλλαγή γένους: *το άζινο* = αζίνα, *ο τσάκαλος* = τσακάλι, *η τειάφη* = θειάφι, *η ριτσίνη* = ρετσίνι. 1.ΕΝΙΚ. μεσοπαθητικού παρατατικού *ήμουνε*. 3.ΕΝΙΚ. μεσοπαθ. παρατατικού: *γινόντανε*, *λιερόντανε* κ.λπ. 3.ΠΛΗΘ. μεσοπαθ. παρατατικού: *γινόντανε*, *καθόντουσαν*, *καθόσανε*, *κοιμόσανε*, *ήσανε/ήντουσαν* κ.λπ. Ενεστώτες: *διαλέχω*, *δώνω*, *κεράζω* = κερνάω, *παγαίνω*, *πλιέχνω* = πλέκω, *φένω*, *σκέβομαι*. Αόριστοι: *νήρα*, *έκαμα*. Παραγωγή: *η αχειριώνα*. Λεξιλόγιο: Άκλιτα: *τότες/τότενες*, *(ο)γλήγορα*, *πάνου*. Προσηγορικό: *βουρδούλακας* = βρικόλακας (στην Αθήνα: *βουρδούλακας*).

⁶ Καμπούρογλου (1896: 225-226): «Αί Ἀθῆναι (ή πόλις), τὰ Μέγαρα (ή πόλις), αἱ Θῆβαι (ή πόλις), ἡ Αἴγινα (ή πόλις καί τινα χωρία) [...] πρὸς τούτοις καὶ ἡ Λιβαδία [sic] (πόλις), ἔχουσιν ἀληθῶς κοινούς

Στην Αττική επιπλέον σημειώθηκαν ήδη πριν από την Επανάσταση του 1821 και (εποχικές αρχικά) εγκαταστάσεις Σαρακατσάνων ποιμένων, οι οποίοι ήταν ελληνόφωνοι, φορείς όμως βορείων ιδιωμάτων.⁷

Η αλβανοφωνία στην Αττική είναι αποτέλεσμα διαφόρων κυμάτων εγκατάστασης, γεγονός με το οποίο πιθανόν συνδέεται ότι η Αττική (υπό την ευρύτερη έννοια, μαζί με τη Μεγαρίδα) μπορεί να διακριθεί σε τρεις αρβανίτικες διαλεκτικές ζώνες (Sasse 1991: 13-18, Μουζάκης 1994: 71-79), τη βορειοανατολική Αττικοβοιωτία, τη νοτιοανατολική Αττική και τη δυτική Αττική (και Μεγαρίδα).

3. Υποχώρηση του παλαιοθηναϊκού ιδιώματος

Το ιδίωμα άρχισε να υποχωρεί ύστερα από τη μεταφορά της πρωτεύουσας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους στην Αθήνα το 1834 και τη συνακόλουθη έναρξη εγκατάστασης πλήθους Ελλήνων από πολλές περιοχές του ελληνόφωνου κόσμου (συμπεριλαμβανομένων των παροικιών του εξωτερικού), διαδικασία που δεν διακόπηκε ποτέ έκτοτε. Το παλαιοθηναϊκό ιδίωμα πιθανόν όμως επιβίωσε, έστω και σε περιορισμένους θύλακες ή σε μεμονωμένους ομιλητές, αρκετά μετά τα μέσα του 19ου αι., ίσως και μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, όπως συμπεραίνεται από ένα από τα κείμενα που θα εξεταστούν στην παρούσα μελέτη αλλά και από άλλες μαρτυρίες.⁸

4. Πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές του ιδιώματος

Οι πηγές δίνονται στη συνέχεια κατά το δυνατόν κατά χρονολογική σειρά εκδόσεώς τους ή παρουσίας τους σε κείμενα.

4.1. Η παλαιότερη σωζόμενη μαρτυρία για το αθηναϊκό ιδίωμα προέρχεται από τον βυζαντινό λόγιο Μιχαήλ Ακομινάτο τον Χωνιάτη, μητροπολίτη Αθηνών στα τέλη του 12^{ου} αιώνα, ο οποίος σε επιστολή του αναφέρεται απαξιωτικά στο τότε ιδίωμα των Αθηναίων διασώζοντας και ορισμένα στοιχεία του:

«...οἱ πάλοι ἀττικισταὶ νῦν βαρβαρισταί... ὑποκορίζειν δενδρόφια, προβατύλλια, παιδύλλια ὡς τὰ γε λοιπὰ, ὀτεῦτος [ἦ: ὁ τεῦτος] καὶ ἀτοῦνος καὶ τὰ τούτους σύστοιχα».

Ο Χωνιάτης καταγράφει στο συγκεκριμένο απόσπασμα τη χρήση του υποκοριστικού επιθήματος *-ούφι* (ή *-ίφι*, βλ. πιο κάτω *λαδίφι*), το οποίο δίνει στην αρχαία/λόγια μορφή του (*-ύφιον*) και το οποίο έχει καταγραφεί και σε λίγους σχηματισμούς σε πελοποννησιακά ιδιώματα (π.χ. *αρτούφι*, *μπαμπακούφι*, *λατ(σ)ούφι*). Επιπλέον καταγράφει τα ουδέτερα υποκοριστικά *προβατύλλια*, *παιδύλλια*, τα οποία,

διαλεκτικούς και προσιδιάζοντας ὅπως τύπους». Ο ίδιος επίσης: «...καὶ ἐν Λεβαδείᾳ καὶ ἐν τῇ πόλει τῶν Θηβῶν, ὅπως καὶ ἐν Μεγάρῳ καὶ ἐν Αἰγίνῃ, ὑπῆρχε γλωσσικὸν ἰδίωμα τῆς αὐτῆς περίπου καὶ τὸ Ἀθηναϊκὸν μορφῆς, ἀλλὰ τὸ Ἀθηναϊκὸν εἶχε πολλὰ τὰ προσιδιάζοντα εἰς τε τὴν ἔκφρασιν καὶ τὴν προφορὰν...» (1911α). Βλ. και Παντελίδης (2016).

⁷ Βλ. Καμπούρογλου (1896: 95-96), όπου γίνεται λόγος για εγκαταστάσεις *Σκηνητῶν* («τέκνα τῆς Πίνδου»), οι οποίοι αποκαλούνταν από τους Αθηναίους «Βλάχου», αν και δεν επρόκειτο για Αρμένους, αλλά για Σαρακατσάνους. Σχετικά με την παρουσία Σαρακατσάνων στην Αττική βλ. μεταξύ άλλων και Μιχοπούλου (2008), ενώ για τις μετακινήσεις και εγκαταστάσεις Σαρακατσάνων βλ. Χατζημιγάλη (2007: 27-54).

⁸ Ο Deville τη δεκαετία του 1860 (1866: 85, υποσημ.) φαίνεται να μαρτυρεί ότι η χρήση του ιδιώματος είχε κυρίως περιοριστεί σε ομιλητές που κατοικούσαν στη συνοικία της Πλάκας, τοπωνύμιο το οποίο την εποχή εκείνη αναφερόταν μόνο σε συνοικία στα βορειοανατολικά της Ακρόπολης και όχι στο σύνολο της παλιάς πόλης. Ο Foy (1879: 86) αναφέρεται σε ηλικιωμένους ομιλητές στην Αττική καθώς και στον διατηρούμενο τότε ακόμη τσιτακισμό. Αρκετά αργότερα στα 1902 ο Μπέλλος αναφέρεται στο σχηματισμό του αορίστου με το στοιχείο *-κ-* στην «κοινή» ομιλουμένη. Ο ίδιος επεξηγεί ότι αναφέρεται συγκεκριμένα στα ιδιώματα της Θήβας, της παλαιάς Αθήνας και των Μεγάρων (1902: 46).

κατά τη γνώμη μου, παρά τις σχετικές επιφυλάξεις του Κουκουλέ (1941), δεν αποτελούν παρά μετατροπές σε λογιότερες μορφές δημωδέστερων/ιδιωματικών *προβατ(σ)ούλια παιδούλια*.⁹ Καταγράφει, τέλος, την αντωνυμία *τέυτος* (τέτοιος), γνωστή και από τα κατωιταλικά ιδιώματα (βλ. Καραναστάσης 1997: 71), η οποία όμως δεν μαρτυρείται σε μεταγενέστερες πηγές του ιδιώματος, και *ατούνος*, η οποία καταγράφεται σε μεταγενέστερες πηγές αποκλειστικά ως *τούνος*.

Στην περίοδο πριν από το 1204 (12ο/αρχές 13ου αι.) ανάγεται και αθηναϊκό φορολογικό έγγραφο (Grantstrem κ.ά. 1976), το οποίο περιέχει την παλαιότερη γνωστή μέχρι στιγμής καταγραφή του φαινομένου της ηχηροποίησης /f/>/v/ για το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα (βλ. §5.1.15): [*Έν τῶ*] *χωρ(ίω) Κυβισσ(άς)* = Κηφισιά. Καταγράφεται επίσης τύπος *βροῦλλα*, πηθ. βούρλα.

4.2. Στα 1584 ο Συμεών Καβάσιλας, σε επιστολή του προς τον Μαρτίνο Κρούσιο, αναφέρεται στη διάλεκτο των Αθηναίων ως την «χειρίστην». Παραθέτει και τα εξής δείγματά της: απλοποίηση του συμπλέγματος /st/ σε /s/: *πίση* = πίστη, *σολή* = στολή,¹⁰ πραγμάτωση του <υ> ως [u] (*σου* = εσύ,¹¹ *λούτρα* = λύτρα), *σούζε* = «πορεύου»,¹² *επά* = ιδού.¹³

4.3. Αναφορά του Θεοδόσιου Ζυγομαλά σε επιστολή του προς τον Μαρτίνο Κρούσιο (1581) ότι οι Αθηναίοι «τὸ ἔλαιον, *λαδίφι* λέγουσι, γελοίως προφέροντες» (Crusius 1584: 95). Μαρτυρείται έτσι η χρήση του υποκοριστικού επιθήματος *-ίφι* (πρβλ. αρχ. *-ύφιον*, πελοπονν.-μυανιάτ. *-ούφι*, π.χ. *αρτούφι*, *μαμπακούφι*, *λατ(σ)ούφι* ‘μικρό έλατο’ κ.λπ., βλ. πιο πάνω §4.1).

4.4. Ο γάλλος περιηγητής J. Spon, ο οποίος επισκέφτηκε την Αθήνα στα 1675-1676, αναφέρεται στο ιδίωμά της ως εξής (1679: 194):

«Η ελληνική γλώσσα των Αθηναίων είναι πιο καθαρή από τη γλώσσα των νησιών του Αρχιπελάγους [=Αιγαίου] όπου υπάρχουν περισσότερες ιταλικές προσμειξίσεις. Έχουν διατηρήσει ακόμη και μερικές λέξεις από την Αρχαία Ελληνική, που δεν ακούγονταν αλλού, όπως *πῦρ* για τη φωτιά. Ωστόσο την ονομάζουν και «φωτιά» όπως και οι άλλοι Έλληνες. *Φρέαρ* το πηγάδι, που αλλού το λένε «πηγάδι» [...] Έχουν επίσης εντελώς ιδιαίτερες λέξεις όπως μία λέξη για να δηλώνουν ένα είδος αράχνης που οι υπόλοιποι Έλληνες ονομάζουν *Roca*, εκείνοι το λένε *αναφαντής*, λέξη που δηλώνει επίσης αυτόν που υφαίνει, όπως οι Γερμανοί ονομάζουν *Spinne* [=αράχνη] αυτήν που κλώθει».

Η επιβίωση της λέξης *πῦρ* στο παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές. Η λέξη *φρέαρ* επιβιώνει στις λέξεις *φρόσομα* (§5.1.17) και *Βρωμοφράτσι* (τοπων., βλ. §5.1.24). Στη συνέχεια αναφέρεται στον τσιτακισμό εντοπίζοντάς τον και στη Βοιωτία και την Εύβοια (1679: 194-195):

⁹ Ανάλογοι σχηματισμοί έχουν καταγραφεί και στην Πελοπόννησο και αλλού.

¹⁰ (Crusius 1584: 461-462). Βλ. σχετικά και Caratzas (1952).

¹¹ Βλ. όμως σχετικά πιο κάτω §5.1.3.

¹² Ο Καμπούρογλου μετέγραψε από την *Turcograecia* τον τύπο *σοῦζε* ως *σοῦρε* (1889α: 88), μεταγραφή που στηρίζεται στο ερμηνευμα «πορεύου» και τη χρήση της συνοπτικής προστακτικής *σύρε* του ρήματος *σέρνω/σούρνω* στη δημόδη Ελληνική με τη σημασία «πήγαινε». Στο πρωτότυπο όμως γράφει ευκρινώς *σοῦζε*, το οποίο συνδέεται ετυμολογικά είτε με το ρήμα *σώζω* με τη σημασία «φτάνω» (πρβλ. το λήμμα *σούνου* = σώζω, φτάνω, στο τσακωνικό λεξικό του Δέφνερ 1923), είτε με τις γλώσσες του Ησύχιου *σοῦσθε* ἴτε, *ὄρματε*, *σοῦσο* ἴθι, *ὄρμα*, *σοῦσο* ἔργου, *πορεύου*, *σοῦται* ἔρχεται, *πορεύεται*, *διώκεται*, *σώζεται*. Ο Δέφνερ λανθασμένα τοποθετεί τις γλώσσες του Ησύχιου στο ίδιο λήμμα με το *σούνου* = σώζω.

¹³ Τα *σου* και *επά* και στο μεγαρικό ιδίωμα. Η σημασία του *επά* δίνεται ως «ιδού», ενώ το ορθό ερμηνευμα είναι «εδώ».

«Στην Αθήνα, τη Θήβα και τη Χαλκίδα υπάρχει μια εντελώς ιδιαίτερη προφορά του ke και του ki, τα οποία προφέρουν σαν να γράφουμε tche, tchi, όπως και το C των Ιταλών».

Στις σελίδες 299-321 του δεύτερου τόμου του χρονικού του (σελίδες 388-417 στην έκδοση του 1678) ο Spon δημοσιεύει γαλλοελληνικό γλωσσάριο για «όσους έχουν την περιέργεια και για όσους θελήσουν να ταξιδέψουν» στην Ελλάδα. Ο Μέρτζιος δημοσίευσε το 1964 το γλωσσάριο μεταγεγραμμένο σε ελληνικό αλφάβητο, αποδίδοντας το υλικό του Spon στην «καθομιλουμένη των Αθηναίων προ τριών αιώνων», προφανώς λόγω της πολυήμερης παραμονής του Spon στην Αθήνα. Το υλικό όμως δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως πηγή για το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα, καθώς δεν περιέχει τίποτα το χαρακτηριστικά αθηναϊκό, ενώ οι λέξεις παρουσιάζονται σε κοινή μορφή, π.χ. *γυναίκα* έναντι παλαιοαθηναϊκού *γιουναίκα*.

4.5. Ενδιαφέροντα στοιχεία εμφανίζονται και στην αλληλογραφία μελών της αθηναϊκής οικογένειας Μέλου μεταξύ τους και με άλλους (Αθηναίους και μη). Τα περισσότερα μέλη της οικογένειας εγκαταστάθηκαν μετά το 1687 (δηλαδή με την έναρξη της δεύτερης ενετοκρατίας στην Πελοπόννησο) στο Ναύπλιο (βλ. Λιάτα 1975, 1987, 1998). Ιδιωματικά στοιχεία περιέχονται και στη διαθήκη της επίσης εγκατεστημένης την εποχή εκείνη στο Ναύπλιο Αθηναίας Μαρδίτσας Αστρή (έτος 1713, βλ. Λιάτα 1998).

4.6. Ο άγγλος περιηγητής Leake επισκέφτηκε την Αθήνα στα 1802. Χαρακτήρισε το ιδίωμά της ως «άκρως παρεφθαρμένο» και απέδωσε την «παραφθορά» στη μακρά επαφή με τους Φράγκους κυριάρχους και τον εκτεταμένο εποικισμό της Αττικής από Αρβανίτες. Τον τσιτακισμό ουρανοφατνιακού/φατνοουρανικού τύπου που χαρακτήριζε το ιδίωμα τον απέδωσε στη δεσπόζουσα θέση της Ιταλικής τον καιρό της εξάπλωσης της ενετικής κυριαρχίας (1814: 63-64, βλ. §5.1.8). Ο Hobhouse (1817: 16) έγραψε ότι οι Αθηναίοι γίνονταν συνολικά δύσκολα κατανοητοί κυρίως λόγω της προφοράς τους. Αναφέρει τον τσιτακισμό (“the kappa [...] becomes softened to a ch (*εκείνος* is thus *echenos*”)) και τον αθηναϊκό τύπο *oēshki* (= *όεσκε* = *όχι*). Ο Dodwell (1819: 16) αναφέρει ότι ίσως σε κανένα άλλο μέρος της Ελλάδας δεν είναι η γλώσσα και η προφορά τόσο φθαρμένες, ότι η σύγχρονη προφορά των Αθηναίων θεωρείται από τους υπόλοιπους Έλληνες γελοία και ότι και η διάλεκτος των Αθηναίων περιλαμβάνει πολλά λατινικά, ιταλικά, αραβικά, σλαβικά και αλβανικά λεξικά δάνεια.

4.7. Ο κληρικός λόγιος και γιατρός Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός (Καστανιά Τρικάλων 1774 ή 1777 – Αθήνα 1853) στο ανέκδοτο έργο του *Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος καὶ πόλεμοι αὐτῆς ἀρχαῖοι καὶ νεώτεροι*¹⁴ αναφέρεται στο αθηναϊκό ιδίωμα κατά την εποχή της επανάστασης του 1821 ως εξής:

«οἱ δὲ Ἕλληνας προφέρουσι τὴν Νεοελληνικὴν ὄχι ὀρθῶς, μάλιστα οἱ σπουδαῖοι αὐτῶν καὶ οἱ πεπαιδευμένοι. Οἱ περισσότεροι λαοὶ τῶν Ἀθηνῶν μεταχειρίζονται ἀντὶ τοῦ ἀορίστου τὸν παρακείμενον καὶ τὸν ὑπερσυντέλικον κατακόρως, καὶ τὸ *τζε τζι* : καὶ ἀντὶ τοῦ *τρύπα τρούπα* καὶ ἀντὶ τῆς κυρίας *τουρία* καὶ ἀντιστρόφως (;)».

Στο παραπάνω απόσπασμα είναι σαφής η αναφορά στον τσιτακισμό, ενώ η αναφορά στην «κατά κόρον» χρήση των τετελεσμένων χρόνων αντί του συνοπτικού παρωχημένου (αορίστου) προφανώς παραπέμπει στο σχηματισμό του αορίστου με το στοιχείο -κ- που θυμίζει το σχηματισμό των τετελεσμένων χρόνων στην Αρχαία Ελληνική (βλ. §5.2.3.1γ).

¹⁴ Το χειρόγραφο βρίσκεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ., *Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη*. Β' Κατάλογος χειρογράφων/Πατρικά, φάκελος #051).

4.8. Σαφή ιδιωματικά στοιχεία περιέχει η αυτοβιογραφία του αθηναίου εμπόρου, κτηματία και δημογέροντα Παναγή Σκουζέ (1777-1847), η οποία γράφηκε κατά τη δεκαετία του 1840. Όπως σημειώνει ο Καμπούρογλου, «κάπου-κάπου εμφανίζονται λέξεις τινες και φράσεις ακόμη τοπικά, αλλά τὸ σύνολον τοῦ μὲν Σκουζέ εἶναι γραμμένον εἰς τὴν κοινὴν δημοτικὴν γλῶσσαν, τὴν ὑπὸ πάντων καὶ τότε κατανοουμένην, μετὰ τινος ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἐπιδράσεως τοῦ τοπικοῦ ιδιώματος, ἀλλ' ἰδίως τῆς καθαρουσύσης τῶν χρόνων καθ' οὓς ἐγράφησαν τὰ Ἀπομνημονεύματα, δηλ. τοῦ ἔτους 1841 κυρίως - ἀλλὰ καὶ τοῦ 1845» (Σκουζές 1975: 37). Το κείμενο περιέχει πλήθος τουρκικῶν λεξικῶν δανειῶν, η πλειονότητα των οποίων πιθανόν δεν ήταν αποκλειστικότητα του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος. Ως βάση για την εξέταση του κειμένου του ελήφθη η έκδοση του 1975.

4.9. Ο γερμανός αρχαιολόγος και ελληνιστής Λουδοβίκος Ρος (Ludwig Ross, 1806-1859), ο οποίος ἔζησε πολλά χρόνια στην οθωνική Αθήνα,¹⁵ στα εκτενή περιηγητικά του χρονικά και ειδικότερα σε πραγματεία του για τη νέα ελληνική υπό μορφή επιστολής (Ross 1845: 155-187) γραμμένη το Φεβρουάριο του 1844, διέσωσε λίγες αλλά σημαντικές πληροφορίες για το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα, αλλά και στοιχεία για άλλες ποικιλίες της Νέας Ελληνικής. Σε ό,τι αφορά την Αθήνα μαρτυρεί τον τσιτακισμό και την απλοποίηση του συμπλέγματος [stʃ]/[ste] (ή [ʃtʃ]/[ʃte]) σε [ʃ]/[ʃe], π.χ. *σκυλί>στουλί>σουλί* (1845: 160, βλ. §5.1.13). Στην ίδια πραγματεία παραθέτει κατάλογο με μεταβολές από την αρχαία στη νέα ελληνική, την πλειονότητα των οποίων δεν τοποθετεί γεωγραφικά. Μερικά από τα χαρακτηριστικά αυτά μαρτυρούνται και σε άλλες πηγές του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος, στο οποίο ο Ρος είχε ευχερή πρόσβαση, οπότε θα μπορούσαν να προέρχονται (και) από αυτό: *τὸ χῶμας* = χῶμα, *τὸ γάλας* = γάλα, *δόνω* = δίνω, ανάπτυξη /γ/ στα ρήματα σε *-εύω* (π.χ. *κλαδεύω, κοντεύω* κ.λπ.). Σε χρονικό περιήγησής του στη Μάνη τον Απρίλιο του 1834 κάνει μια σύντομη αναφορά στη γλωσσική της ποικιλία και προβαίνει σε ένα παραλληλισμό με το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα σε σχέση με τον σχηματισμό του αορίστου με το στοιχείο *-κ-* (1848: 227):

«Την προτίμηση στον αττικό [sic] αόριστο σε *κα*, ιδιαίτερα στα ρήματα σε *άω* και *όνω* ἔχουν [οι Μανιάτες] κοινή με τους Αθηναίους και τους περισσότερους από τους σημερινούς Έλληνες: *ἔδωκα, ἐσάρωκα, ἄκουκα, ἐσκότωκα*, ἀκόμα και στην υποτακτική *δῶκω* [ενν. απαντάται στο στοιχείο *-κ-*].»

Το στοιχείο *-κ-* εμφανίζεται στην ομάδα, στην οποία ανήκει το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα, μόνο στην οριστική (π.χ. *ἀκουκα*, υποτ. *να ακούσω*), σε αντίθεση π.χ. με τα πελοποννησιακά ιδιώματα, στα οποία ο σχηματισμός αυτός έχει επεκταθεί και στην υποτακτική (π.χ. *ροβόληκα*, υποτ. *να ροβολήκω*, βλ. §5.2.3 ιγ).

4.10. Ο αθηναίος αρχαιολόγος Κυριακός Πιττάκης (1798-1863) σε δημοσίευσή του το 1852 στην περιοδική έκδοση *Αρχαιολογική Έφημερίς* αντιπαραβάλλει λεξιλογικό και φρασεολογικό υλικό, καθώς και λεξικές συνάψεις της αθηναϊκής δημόδους της εποχής εκείνης, την οποία ονομάζει «συνήθεια», με αρχαία ελληνικά αντίστοιχα, στην προσπάθειά του να ενισχύσει την επιχειρηματολογία υπέρ της συνέχειας του ελληνισμού. Το υλικό, παρά την ατυχή σε αρκετές περιπτώσεις σύνδεση με υποτιθέμενα αρχαία αντίστοιχα και τη συχνά ανεπαρκή απόδοση της σημασίας και τα ασαφή παραδείγματα χρήσης, αποτελεί χρήσιμη πηγή όχι μόνο για το αθηναϊκό λεξιλόγιο και την αθηναϊκή φρασεολογία, αλλά και για μερικά χαρακτηριστικά του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος. Σε αρκετές περιπτώσεις πάντως δεν είναι σαφές αν κάποιο

¹⁵ Διετέλεσε καθηγητής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, έφορος αρχαιοτήτων και διεξήγαγε ανασκαφές στην Ακρόπολη.

λεξιλογικό στοιχείο ή φρασεολογική μονάδα ή λεξική σύναψη ανήκει στο ιδίωμα ή σε κοινότερες μορφές δημόδους λόγου.

4.11. Ο Passow στη γνωστή έκδοση των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών (1860) δημοσιεύει λίγα αθηναϊκά άσματα με ελάχιστα ιδιωματικά στοιχεία.

4.12. Λίγες αναφορές στο παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα κάνει ο Deville (1866) στη μελέτη του για την τσακωνική διάλεκτο και καταγράφει την απλοποίηση [sʃ]/[ste] (ή [ʃʃ]/[εte]) σε [ʃ]/[ε] (1866: 85-86, βλ. §5.1.13), την πραγμάτωση του <υ> ως [u] εκτός από την τσακωνική και για την Αθήνα χωρίς όμως παραδείγματα (1866: 90-91) και συστηματική ουρανικοποίηση του /l/ στη θέση πριν από το φωνήεν /e/ (1866: 92-93).

4.13. Στη γεωγραφική εξάπλωση του τσιτακισμού αναφέρεται στα 1871 ο Deffner (Δέφνερ 1923: 36-37):

«Επιπλέον προκύπτει το ts από το k πριν από τους φθόγγους e και i. Αυτό είναι διαδεδομένο στους Τσάκωνες, τους Καλαβρέζους, τους Λοκρούς, τους Βοιωτούς, τους Αττικούς, τους Κυπρίους, τους Κρητικούς κ.λπ.»

Αναφέρεται επίσης στην τροπή του συμπλέγματος /sk/ σε ʃ (= [ʃ]/[ɕ]) στη θέση πριν από πρόσθια φωνήεντα (§5.1.13). Γράφει χαρακτηριστικά ότι το φαινόμενο ακούγεται στη συνοικία της Αθήνας που ονομάζεται «Πλάκα», εννοώντας μάλλον την παλιά πόλη συνολικά και όχι την παλαιά αρβανίτικη συνοικία (1923: 17).

4.14. Ο Chalkiopoulos (1872: 357) κάνει μια σχετικά λεπτομερή αναφορά στον τσιτακισμό των ιδιωμάτων της Λοκρίδας, της Βοιωτίας και της Αττικής, τον οποίο προσδιορίζει ως φατνιακό ([ts]). (βλ. §5.1.8).

4.15. Αναφορές σε χαρακτηριστικά του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος κάνει και ο Foy, όπως στον τσιτακισμό (1879: 57) και την πραγμάτωση του <υ> (1879: 86-87).

4.16. Ο I. I. Σκυλίσσης το 1885 μαρτυρεί ουρανική πραγμάτωση των /l/ και /n/ για την Αθήνα (1886: 108-110) και άλλες περιοχές.

4.17. Άσματα, παροιμίες, αινίγματα κ.λπ. που παραθέτει ο αθηναίος ιστοριοδίφης Δημήτριος Καμπούρογλου στα βιβλία του επί της ιστορίας και της λαογραφίας της πόλης. Δημοσιεύει επίσης παλαιά έγγραφα από την Αθήνα (προικοσύμφωνα, συμφωνητικά αγοραπωλησιών, σημειώματα κωδίκων, επιγραφές κ.λπ.), τα οποία περιέχουν στοιχεία του ιδιώματος. Τα κείμενα πολλών ακόμη εγγράφων είναι διασκορπισμένα σε διάφορες δημοσιεύσεις, συχνά δυσεύρετες. Ένα σχετικά σύντομο διάλογο με αρκετά στοιχεία του ιδιώματος παραθέτει ο Καμπούρογλου στο διήγημά του *Η μαρμαρωμένη βασιλοπούλα* (χ.χ.: 210-211). Χαρακτηριστικό απόσπασμα:

- Τσαι οί στσιούλοι (=σκύλοι) χορτάκανε τότες. Δεν περιμένεις κάνεμου νά ξαναφᾶς σᾶ θά γιουρίση ἄπ' τὴν Πόλη τσαι θά κάνη τὸ γάμο του, μόνο γιομίζεις τὴν τσουλιά σου μὲ ξεροκόμματα;
-Τόσον τσαιρὸ νά βαστάξω νηστικός! ντὰ εἶμαι, χελῶνα ποὺ βαστάει μῆνες νηστιτὴ μέσα στὸ χοῦμας (=χῶμα); Τσαι γιαντὰ δὲν πᾶς τσαι σὺ σήμερα στῆς κόρης τοῦ Χειλᾶ τὸ γάμο νά χορτάσης;

Στοιχεία του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος διασώζουν επίσης αθηναϊκά έγγραφα που φυλάσσονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Πλήθος τέτοιων εγγράφων (πάνω από 850, χρονολογούμενα στις δεκαετίες του 1820 και 1830), τα οποία προέρχονται από τον κώδικα του αθηναίου νοτάριου Παναγή Πούλου δημοσίευσε ο Πετρόπουλος (1957).

4.18. Ο γιατρός και βουλευτής Θηβών Λουκάς Γ. Μπέλλος αναφέρει στα 1902 τα εξής χαρακτηριστικά (μέρους) της «κοινής λαλουμένης», στην οποία συγκαταλέγει τα ιδιώματα της παλαιάς Αθήνας, της Θήβας και των Μεγάρων (1902: 46):

- τροπή του αρχ. <υ> (/y/, /y:/ /) σε /ju/ (1902: 11).
- ουρανικοποίηση του /l/ ση θέση πριν από το φωνήεν /e/ στην «κοινή» αλλά και «πολλαχού τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος» (1902: 14).
- τσιτακισμό (1902: 24-25).
- σχηματισμό του αορίστου με το στοιχείο -κ- (1902: 46-47).

4.19. Λίγα ιδιωματικά στοιχεία περιέχονται σε αθηναϊκές παραδόσεις που δημοσίευσε ο Ν. Πολίτης (1904).

4.20. Πλούσιο λεξιλογικό, φρασεολογικό και τοπωνυμικό υλικό παραδίδει ο Καμπούρογλου (1852-1942) σε δημοσιεύσεις του σε συνέχειες στο βραχύβιο ιστορικό και λαογραφικό περιοδικό *Δίπυλον* (1911α, 1911β, 1911γ, 1912),¹⁶ το οποίο ίδρυσε και εξέδιδε ο ίδιος. Στο υλικό αυτό εντοπίζονται πολύτιμες μαρτυρίες για τα φαινόμενα που χαρακτήριζαν το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα, και για το λεξιλόγιό του.

4.21. Τοπωνύμια της Αττικής, τα οποία διασώζουν γνωρίσματα του ιδιώματος, όπως π.χ. τον τσιτακισμό ή την ασυνιζησία, και τα οποία, εκτός από σημεία εντός της πόλης (*Καρύτσης*<*Καρύκης*), αναφέρονται και σε οικισμούς ή τοποθεσίες εκτός της πόλης στην μέχρι πρόσφατα αρβανιτόφωνη ύπαιθρο (π.χ. *Κερατέα*, *Γαλάτσι*<(του) *Γαλάκη*, κ.λπ.). Τη σημασία των τοπωνυμίων για τη μελέτη του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος επισήμανε ο Δ. Καμπούρογλου το 1911.¹⁷

4.22. Η μαρτυρία των αρβανιτόφωνων περιοχών (βλ. και πιο πάνω υποσημ. 5):

4.22.1. Λεξικά δάνεια από το ελληνικό παλαιοαθηναϊκό υπόστρωμα με χαρακτηριστικά του ιδιώματος εντοπίζονται στα αρβανίτικα ιδιώματα της ευρύτερης Αττικής (Φουρίκης 1933: 169-180, Πέτρου-Μεσογειτής 1940, Sasse 1991: 6-7, 25). Τα δάνεια αυτά μπορούν να συμβάλουν στη χρονολόγηση διαφόρων φαινομένων του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος, με όλες βέβαια τις επιφυλάξεις που επιβάλλονται δεδομένου ότι τα δάνεια αυτά θα εισήλθαν στα αρβανίτικα ιδιώματα της Αττικής σε αρκετές διαφορετικές εποχές.¹⁸ Μπορούν επίσης να αποκαλύψουν μη μαρτυρούμενα σε άλλες πηγές στοιχεία.

Στα παρακάτω παραδείγματα καταγράφονται ο τσιτακισμός, η τροπή του αρχ. ελλ. /y/ σε /ju/ και η τροπή /le/>[le]:

- υποκοριστικά σε -αζ-ι, π.χ. *Dhimitraς-i* (*Δημητράκης*), *briς-i* = μπρίκι, *maçedhonjís-i* = μακεδονήσι (μαϊντανός), *çitë-a* = κοτέτσι, φωλιά πουλερικών («κοίτη»), *kseçuljás* = ξεκοιλιάζω, *hjus* = χύνω (*χιούνω*), *filjéps* = φιλεύω (*φιλιεύω*), *paljethíre* = παράθυρο (*παλιεθύρι/-θύρι*)

- διάφορα: *anjispás* = ανισπάζομαι (=προσκυνώ, ασπάζομαι εικόνισμα), *peljístér-i* = πελιστέρι (=περιστέρι) κ.λπ.

Ασυνιζησία μαρτυρούν εμμέσως θηλυκά δάνεια ουσιαστικά σε -ί και -έ, ο παλαιοαθηναϊκός ελληνικός τύπος των οποίων κατά την ένταξή του στα αρβανίτικα επανααναλύθηκε ως οριστικός τύπος σε -a θηλυκών ουσιαστικών της Αλβανικής: *μερέα* (=μεριά) → αρβαν. *meré-a* → μη οριστικός τύπος *meré*, *θημωνέα* (=θημωνιά) → αρβαν. *thimoné-a* → μη οριστικός τύπος *thimoné*, **μερουδιά* (=μυρωδιά) → αρβαν. *merudhí-a* → μη οριστικός τύπος *merudhí*.

¹⁶ Εκδόθηκαν σε ακανόνιστα χρονικά διαστήματα μόλις τέσσερα τεύχη τη διετία 1911-1912.

¹⁷ «Σπουδαία τέλος πηγή πρὸς πλουτισμὸν τοῦ Ἀθηναϊκοῦ ιδιώματος δύναται νὰ εἶναι ἡ μελέτη τῶν τοπογραφικῶν ὀνομάτων τῆς Ἀττικῆς» (Καμπούρογλου 1911α).

¹⁸ Ο Φουρίκης (1933: 169-170), εσφαλμένα κατά την άποψή μου, τοποθέτησε την εισροή των ελληνικών δανείων σε εποχές αρκετά πριν από την εγκατάσταση των Αρβανιτών στην Αττική με το επιχείρημα ότι ελάχιστα από τα δάνεια αυτά εμφανίζουν χαρακτηριστικά παλαιοαθηναϊκά-μεγαρικά. Όμως, δεν είναι αληθές ότι η παρουσία αθηναϊκών-μεγαρικών χαρακτηριστικών στα δάνεια αυτά είναι ισχνή. Επίσης, πολλά από αυτά τα δάνεια, με τη μορφή που έχουν στα αρβανίτικα της Αττικής, είναι ευρέως διαδεδομένα, άρα μπορούν να προέρχονται από το διαλεκτικό αττικο-μεγαρικό ελληνικό υπόστρωμα. Τέλος, μπορεί να έχουν εισέλθει στα αρβανίτικα της Αττικής-Μεγαρίδας σε ποικίλες εποχές.

Ελληνικά θηλυκά ουσιαστικά σε *-ή* εντάχθηκαν βέβαια επίσης με τη μορφή *-ί-α*. Ανάλογη διαδικασία ένταξης (και επομένως έμμεση μαρτυρία για παλαιότερη ασυνιζησία σε ιδιώματα που στις νεότερες πηγές δεν την εμφανίζουν) διαπίστωσε ο Καρατζάς σε αρβανίτικα ιδιώματα της Εύβοιας (1940: 275-277).

Στοιχεία διαλεκτικής (αττικής-παλαιοαθηναϊκής) ελληνικής προέλευσης που διέσωσε ο Φουρίκης (1933): *ashimē* = άσκημος (βλ. §5.1.13), *cakul(j)e, -a* (= τσακκούλα σακκούλα), *fanosī, -a* (= παρουσία, εμφάνιση) ← *φανωσία;, *harai, -a* (= χαραή = χαραυγή), *h'eri-h'eri* (= χέρι-χέρι = μάνι-μάνι), *lidhino, -j* (= λειδινό = δειλινό), *manako* (= μαννάκω = μανούλα) και *thiakē, -a* (= θειάκα = θειούλα), *njora* (= νωρίς) ← *νιώρα (πρβλ. πελοπονν. ανώρα(ς)), *palathure, -a/palethure, -a* (= παλαθούρα/παλεθούρα) κ.ά.

4.22.2. Στοιχεία ελληνικών ποικιλιών της Αττικής-Μεγαρίδας (ίσως και της Βοιωτίας) περιλαμβάνει και η ελληνόγλωσση αφήγηση αρβανίτη (από τα Παλαιοκούντουρα της Αττικής) μοναχού της Ιεράς Μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα σχετικά με γεγονότα της Επανάστασης του 1821. Την αφήγηση κατέγραψε ο Καμπούρογλου τη δεκαετία του 1880 (1890: 12-13) και περιλαμβάνουν την απόδοση του συμπλέγματος /sj/ με <σ> (κρασά, εκκλησιά), γλέπεις/έγλεπες, τάειδα = τα 'δα, ανάπτυξη /γ/ σε ρήματα με χαρακτήρα χειλικό (εμαζεύγουνταν, φυτεύγουνε), τούνος = αυτός (εμφανίζεται μόνο η γενική ενικού του θηλυκού με εμφατικό στοιχείο νά: τουνής νά = αυτής δα), ίτσι = τίποτα (τουρκ.), τίποτις, πάσα ένας = ο καθένας, κατάληξη 3.ΠΛΗΘ. του μεσοπαθητικού παρατατικού -ουνταν/-όντανε (εμαζεύγουνταν, ερχόντανε), αόριστος με το στοιχείο -κ- (άκουκα, γνώρικα, εχάλακαν, λευτερώκανε, εξεχάκανε), εδωνά = εδώ ακριβώς, πωρνό-πωρνό = πρωί-πρωί, σούρπα-σούρπα = κατά το σούρουπο, όντες = όταν, τόμου = μόλις (συμπληρωματικός δείκτης), πλια = πιο, πλέον, επά = εδώ.

4.22.3. Γνωρίσματα και λεξικά στοιχεία ελληνικών γλωσσικών ποικιλιών προφανώς της ευρύτερης περιοχής (Αττικής-Μεγαρίδας-Αίγινας) ανιχνεύονται και σε λεξιλογικό υλικό της ελληνικής ποικιλίας της αρβανιτόφωνης Σαλαμίνας, το οποίο δημοσίευσε ο Καραντής (2001α). Η παρουσία των στοιχείων αυτών τοποθετεί την έναρξη διείσδυσης της Ελληνικής στο νησί τουλάχιστον στον 19^ο αιώνα αν όχι και παλαιότερα (Καραντής 2001β: 192-196):

- ασυνιζησία: *αγριλέα* = αγριελιά.

- τροπή /y/>/ju/: *πορτογιούρος* = αυτός που γυρίζει από πόρτα σε πόρτα.

- τσιτακισμός: *τσιρός*.

- διάφορα: *αγιουδήμα* = ιερό (*Άγιο Βήμα*), *αντίδερο* = αντίδωρο, *βουρδούλακας* = βρικόλακας, *διολέτα διολί* = βιολέτα βιολί, *δυχατέρα* = θυγατέρα, *κατσόπουλο* = γατάκι, *κοκολίθρες* = περιπτώματα (η λέξη και στον Ωρωπό, βλ. υποσημ. 5), *λειδινό* = δειλινό, *νιψίδι* = φτιασίδι, *νιώρα* = νωρίς, *όγκαιρα* = πρόωρα, νωρίς, *πανακωτή* = πινακωτή, *στατέρι* = καντάρι, *ταραμός* = ταραχή, *χάιδι* = χάδι, *χαραή* = χάραμα κ.ά.

4.23. Ο Στ. Καρατζάς σε μελέτη του, η οποία δημοσιεύθηκε το 1944, αναφέρθηκε σε παραγωγικά επιθήματα του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος. Για περισσότερα βλ. §5.2.4β.

4.24. Η Μαριάννα Γρ. Καμπούρογλου δημοσίευσε δημοτικά τραγούδια από την Αθήνα με ελάχιστα τοπικά στοιχεία (1874α, β). Αποσπάσματα από παραλογή (1874β: 152-153):

*Ένὲ κοντὲ τσ' ἀπόκοντε τσ' ἀνήλικε τσὲ μαῦρε,
ἐνὲ πῶς ἀποκότησες τσ' εἰπὲς μου τέτοιο λόγο;*

[...]

*Δύνασαι μέσ στη θάλασσα ἀλῶνι νὰ στερριώσης;
Μήτε τὸ στᾶρι νὰ βραχῆ, μηδ' ἄχιουρο νὰ χάσης;*

Το 1883 δημοσίευσε επίσης συλλογή παραμυθιών με αρκετά ιδιοματικά στοιχεία.

4.25. Οι κωμωδίες «Γυναικοκρατία» του Δ. Χατζηασλάνη (Βυζάντιο, 1790-1853) που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1841, και «Ο Καρπάθιος ή ο κατά φαντασίαν έρωμένος» του ηθοποιού και κωμωδιωγράφου Σωτηρίου Κουρτέση (1820-1886, ψευδώνυμο: Καρτέσιος) που εκδόθηκε σε πρώτη έκδοση στην Αθήνα το 1862 (δεύτερη έκδοση: Αθήνα 1886). Τα δύο αυτά θεατρικά έργα του 19^{ου} αι. εντάσσονται στην κατηγορία της *γλωσσικής σάτιρας* (βλ. Πούχγερ 2001, 2002).

4.25.1. Ο συγγραφέας της «Γυναικοκρατίας» Δ. Χατζηασλάνης (Βυζάντιος 1841) είναι επίσης ο συγγραφέας της πασίγνωστης «Βαβυλωνίας». Στη «Γυναικοκρατία», όπως αναφέρει ο ίδιος στον πρόλογο της έκδοσης, σατιρίζει τη χαλάρωση των ηθών που θεωρούσε ότι είχε επέλθει σε τμήματα του γυναικείου πληθυσμού της εποχής εξαιτίας ενός κακώς νοούμενου εξευρωπαϊσμού. Η ηλικιωμένη διαλεκτόφωνη Αθηναία Μπίτζω εμφανίζεται στη Ζ' σκηνή της πρώτης πράξης να διεκτραγωδεί την οικονομική της κατάσταση και την αδυναμία της να πουλήσει, τριγυρνώντας στην πόλη, κομμάτια της παραδοσιακής γυναικείας φορεσιάς σε συμφέρουσες τιμές. Ο ίδιος ο συγγραφέας παρέχει σε υποσημείωση στη σελίδα 7 της πρωτότυπης έκδοσης την πληροφορία ότι «ή Μπίτζω όμιλεῖ κατὰ τὸν ιδιωτισμὸν τῶν Ἀθηναίων γυναικῶν».

4.25.2. Στον «Καρπάθιο» (Καρτέσιος 1862) η ηλικιωμένη διαλεκτόφωνη Αθηναία Κασσού, ως αυθεντική εκπρόσωπος του παλαιού προεπαναστατικού κόσμου, στηλιτεύει τα νέα ευρωπαϊκά ήθη και τις συμπεριφορές, ειδικά των κοριτσιών, καθώς και τον ευρωπαϊκό συρμό στην ένδυση και τον καλλωπισμό που είχαν αρχίσει να εξαπλώνονται στη νεολαία της εποχής. Το έργο πρωτοεκδόθηκε το 1862 και επανεκδόθηκε από τον γιο του συγγραφέα με διορθώσεις το 1886, είναι όμως παλαιότερο, καθώς είχε ανεβεί σε σκηνή την περίοδο 1857/1858 (Πούχγερ 2002: 154).

4.25.3. Η σημασία των δύο αυτών θεατρικών έργων έγκειται στο ότι πρόκειται, μαζί με τον διάλογο που παραθέτει ο Καμπούρογλου (βλ. §4.17), για τις μοναδικές γνωστές μέχρι σήμερα πηγές δειγμάτων ρέοντος παλαιοαθηναϊκού ιδιοματικού λόγου κάποιας έκτασης, ενώ διασώζουν και στοιχεία του ιδιώματος, για τα οποία δεν διαθέτουμε μαρτυρίες από άλλες πηγές. Η χρήση των γλωσσικών ποικιλιών σε τέτοιες περιπτώσεις εξυπηρετεί φυσικά πρωτίστως σκηνικές ανάγκες και τα διαλεκτικά στοιχεία λειτουργούν ως ενδείκτες εντοπιότητας χωρίς αυξημένες αξιώσεις ακρίβειας (Πούχγερ 2001, 2002: 156). Οι επιφυλάξεις που επιβάλλεται να έχει κανείς σε σχέση με την δυνατότητα (μιας κατά το δυνατόν) ακριβούς απόδοσης των γλωσσικών ποικιλιών σε αυτές τις περιπτώσεις, και γενικότερα σε σχέση με την αξιοπιστία των λογοτεχνικών αυτών πηγών ως πηγών αυθεντικού διαλεκτικού υλικού, αποδυναμώνονται αρκετά στην περίπτωση του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος. Και ο λόγος είναι ότι ειδικά ο Καρτέσιος (αν δεν ήταν Αθηναίος ο ίδιος) έζησε για δεκαετίες στη μικρή σε μέγεθος και πληθυσμό οθωνική Αθήνα, όπου ερχόταν πιθανότατα καθημερινά σε επαφή με τον αθηναϊκό ιδιοματικό λόγο. Έτσι ο λόγος της ηλικιωμένης Αθηναίας Κασσούς, όπως ορθά επισήμανε ο Πούχγερ (2002: 188), ο οποίος προέβη σε μια πρώτη εκτενέστερη αναφορά στα διαλεκτικά στοιχεία του «Καρπάθιου» γενικά (2002: 183-187), αλλά κατά δεύτερο λόγο και της Αθηναίας Μπίτζως στη «Γυναικοκρατία», μπορεί και επιβάλλεται να αξιοποιηθεί για τη μελέτη του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος δεδομένης της έλλειψης επαρκούς υλικού για το ιδίωμα. Ειδικά ο λόγος της Κασσούς είναι γεμάτος από παροιμιακές εκφράσεις και λεξικές συνάψεις που παραπέμπουν σε υψηλότερου βαθμού αυθεντικότητα, όπως είχε επισημάνει και ο Καμπούρογλου (1889α: 347).

Αντίθετα βέβαια η απόδοση άλλων ιδιωμάτων μπορεί να είναι μειωμένης αυθεντικότητας, παρά τα πραγματικά διαλεκτικά φαινόμενα που αντικατοπτρίζει (βλ. π.χ. Πούχγερ 2002: 171-179), και να περιέχει αρκετούς υπερδιαλεκτισμούς. Από την άλλη, λόγω της μεγάλης χρονικής απόστασης από την εποχή συγγραφής του

«Καρπάθιου» αλλά και από τα κενά στην καταγραφή των νεοελληνικών γλωσσικών ποικιλιών και μάλιστα σε επίπεδο διαχρονίας, δεν μπορούμε να είμαστε σε κάθε περίπτωση απολύτως βέβαιοι για την αυθεντικότητα ή μη κάθε στοιχείου.

5. Χαρακτηριστικά του ιδιώματος

Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί μια όσο το δυνατόν πληρέστερη με βάση τις παραπάνω πηγές παρουσίαση των χαρακτηριστικών του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος. Η πλειονότητα των χαρακτηριστικών του ιδιώματος καταγράφονται και στα συγγενικά ιδιώματα της Αίγινας και των Μεγάρων. Όπου κρίνεται απαραίτητο ή ιδιαίτερα ενδιαφέρον, θα επισημαίνεται η παρουσία του στοιχείου και σε άλλες κοντινές γεωγραφικά γλωσσικές ποικιλίες. Λόγω της απουσίας πλέον φυσικών ομιλητών η έρευνα επί του ιδιώματος βασίζεται, εκτός από τη σύγκριση με άλλες συγγενικές ποικιλίες, στην ερμηνεία των γραπτών πηγών.

5.1. Φωνητική-φωνολογία

5.1.1. Νότιος φωνηεντισμός

Στο παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα δεν έχουν καταγραφεί φαινόμενα βόρειου φωνηεντισμού ούτε υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες. Διαπιστώνονται ελάχιστες περιπτώσεις αποβολής άτονου φωνήεντος ενδολεξικά όπως π.χ. *σιδ'ροστία* = σιδεροστιά, *Σστός* = Χριστός (<Χρ'στός>).

5.1.2. Απουσία συνίζησης

Τα παραδείγματα περιλαμβάνουν: *ατζείο* = αγγείο, *γραία* = γριά, *μαμμή*, *εμπασία* = μπασιά, *είσοδος*, *κουτσία* = κουκιά, *λουρία* = λουριά, *μερία* = μεριά, *μουρέα* = μουριά, *ομορφία*, *παλαίος/παλαιά* = παλαιός/(τα) παλαιά, *παντρεία*, *ποδία* = ποδιά, *πυροστία*, *σιδ(ε)ροστία* = σιδεροστιά, *φωτία*, *καταντία* = προκοπή κ.λπ. Πρόκειται για αρχαϊσμό, ο οποίος διατηρήθηκε σε αρκετές νεοελληνικές γλωσσικές ποικιλίες.

Αναλογικά (βλ. Hatzidakis 1893): *δεκαπενταρέα* = δεκαπενταριά, *ζουγαρέα* = ζυγαριά, *καρυδέα* = καρυδιά, *κουτσέα* = η κουκιά, *μακρέα (η)* = μακριά, *λυγαρέα* = λυγαριά, *ματέα* = η ματιά, *οχέα* = οχιά, *πρωτογαλέα* = το πρώτο γάλα της προβατίνας και της κατσίκας (*πρωτογαλιά*), *σπηλέα* = σπηλιά, το τοπωνύμιο *Κερατέα* και ο τύπος *Καπνικαρέα* (θηλυκό του *καπνικάριος*), ονομασία αθηναϊκού βυζαντινού ναού του 11^{ου} αι. Πρβλ. επίσης τον τύπο *Σπαθαρέα* (=Σπαθαρία, θηλυκό του *Σπαθάριος*) σε χάραγμα του έτους 898 μ.Χ. στον Παρθενώνα (Ορλάνδος & Βρανούσης 1973: 101).

Παρατηρείται επίσης πληθυντικός θηλυκών ουσιαστικών σε -έα: *άμυγδαλές* = αμυγδαλιές (<αμυγδαλέ-ες>), *άχλαδές* = αχλαδιές (<αχλαδέ-ες>), *ρόδακιναίς* (έγγραφο του 1824, βλ. Πετρόπουλος 1957: 280) κ.λπ. Πρβλ. όμως και *δυο-τρά* 'δυο-τρία' στον *Καρπάθιο* (πρωτότυπο: *δωὸ τρὰ*).

5.1.3. Το αρχαίο /y/ (<υ, οι>)

Οι πηγές διασώζουν αρκετά παραδείγματα του αρχαίου /y/ (<υ>, <οι>),¹⁹ τα οποία εδώ θα καταταγούν σύμφωνα με το περιβάλλον, και συγκεκριμένα το σύμφωνο που προηγείται. Δεν μπορεί φυσικά στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου να γίνει πλήρης αναφορά στο ζήτημα, αλλά θα γίνουν μόνο μερικές παρατηρήσεις ειδικά για το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα με βάση το σωζόμενο υλικό.²⁰

¹⁹ Τα αρχ. ελλ. /y:/ (<υ>) και /oi/ (<οι>) συνέπεσαν από την ελληνιστική περίοδο σε /y:/, το οποίο αργότερα, με την απώλεια της διάκρισης μακρών και βραχέων φωνηέντων, ταυτίστηκε με το /y/ (που επίσης αποδιδόταν με <υ>).

²⁰ Για μια συνολικότερη εξέταση του φαινομένου στις νεοελληνικές διαλέκτους με κριτική επισκόπηση των διαφορών απόψεων βλ. Παπαδάμου (2009, και ειδικότερα 16-36).

α) Στη θέση μετά από ουρανικοποίησιμα στη Νέα Ελληνική σύμφωνα (υπερωικά και υγρά πλευρικό /l/, συριστικά, δείγματα μετά από έρρινο /n/ δεν βρέθηκαν στις πηγές).

- Μετά από υπερωικά:

Μετά από άηχο υπερωικό κλειστό /k/ που προστριβοποιείται σε [ʃ]/[tɕ] (τσιτακισμός, βλ. §5.1.8): *μαμάτσουλο* = κούμαρο (< αρχ. ελλ. *μιμαίκυλον*), *τσούκλος* = κύκλος - *ανατσουκλίζω* - *ανατσούκλιασμα* = όρος της υφαντικής «ξετυλίγω το νήμα από το αδράχτι και το τυλίγω στο τυλιγάδι» (<ανά+κύκλος) - *τσουκλαμίδα* = είδος αγριολούλουδου (*κυκλαμίδς*), *τσουλάω* = κυλώ - *τζουλιέμαι* = κυλιέμαι - *τσούλισμα* = κύληση, *τσ(ι)ουλιά* = κοιλιά - *τσουλαράς* = κοιλαράς κ.λπ., *τσουμώμαι* = κοιμάμαι, *κιουρά* - (*νοικο*)*τσ(ι)ουρά* = (*νοικο*)κυρά - *νοικοτσούρης* = νοικοκύρης - *καλοτσουρά* = *καλοκυρά* (= νεράιδα), *Τσουριατσή* = Κυριακή, *τσουτιάζω* = πηγαίνω να κουρνιάσω (κυρίως για πουλερικά, αρχ. *κοίτη*) - *ξενοτσούτης* = μοιχός, *τσουττάρι* = το ύστερο (*κυττάρι*).

Σύμπλεγμα με πρώτο μέλος το συριστικό /s/ και δεύτερο το /k/ (που προστριβοποιείται στο πλαίσιο του τσιτακισμού) απλοποιήθηκε σε [ʃ]/[tɕ] (βλ. §5.1.13): *σ(ι)ούβω* = σκύβω (πραγμάτωση: [ʃyno]/[tɕyno], αντί *σσιούβω*), *σιούβουλα* = σκύβαλα (πραγμάτωση: [ʃynula]/[tɕynula]), *σουλί* - *σιούλος* = σκυλί-σκύλος (πραγμάτωση: [ʃuli]/[tɕuli], [ʃulos]/[tɕulos]), *σουνί* = σχοινί (πραγμάτωση: [ʃuni]/[tɕuni]).

Μετά από άηχο υπερωικό διαρκές /x/: *άχιουρο* = άχυρο, *χιουμάω* = χυμάω, *χιούνω* - *χιούμα* = χιούνω - χύμα.²¹ Πρβλ. επίσης το μη ετυμολογικό *χιουβαδίτσα* = *αχηβαδίτσα*.

Ηχηρό υπερωικό διαρκές /ɣ/: *γιουναίκα* = γυναίκα,²² *γιούρος* = γύρος - *γιουρίζω* = γυρίζω - *γιουρεύω* = γυρεύω - *κλωθογιούρα* = υβριστικός χαρακτηρισμός γυναίκας (αυτή που «κλωθογυρίζει») - *τριγιουρίζω* = τριγυρίζω - (*τρον*)*γιούρου* = (τρι)γύρω - *τσεφαλογιούρι* = μαντήλι με το οποίο έδεναν γύρω-γύρω το κεφάλι, *γιούφτος* = γύφτος.

Μετά από υγρά πλευρικό /l/: *κουλιουμπάω* - *κουλιούμπι* - *κουλιουμπήθρα* = κολυμπάω - κολύμπι - κολυμπήθρα, *λιούκος* = λύκος, *λιουχνάρι* = λυχνάρι.

- Μετά από συριστικά διαρκή (/s/, /z/ και σε σύμπλεγμα με /k/ δηλ. /ks/):

ζουγαρέα = ζυγαριά, *ζουγά* = ζευγαρωτά, δύο μαζί, *νεροσουρμή* = νεροσυρμή, *ξούδι* = ξίδι, *ξούλο* = ξύλο, *ξουνός* - *ξουνίζω* (πιθ. κατά το *ξούδι*) = ξινός, ξινίζω, *σου* = εσύ, *σουνάχι* = συνάχι, *σούκο* = σύκο. Στο πρόθημα *σου-* (<*σύν*): *σούβροχος* = πολύ βρεγμένος, *σούγκαϊμα* = σύγκαμα, *σουγκάρταλος* = με όλα του τα καλάθια, δηλ. τα υπάρχοντα, *σούγξουλος* = με όλα του τα ξύλα, *σουδαυλίζω*, *σουδύο* = ανά δύο (<*συ(ν)δύο*), *σουμπάθειο*, *σουμπλιστής* - *σούμπλιος* = ιδιοκτήτης συνορεύοντος ακινήτου/συνορεύον, συνεχόμενος, *σουμαζώνω* = συμμαζεύω, *σούναμμα* = ξυλαράκια με τα οποία ανάβουν φωτιά, *ξεσουνερίζομαι*, *σουννυφάδες*, *σουρτός* - *σουρτάρι*. Παρετυμολογικά/αναλογικά και στο *σουχαίνομαι* = σιχαίνομαι (<*σικχαίνομαι*).

β) Μετά από άλλα, μη ουρανικοποίησιμα στη νέα ελληνική, σύμφωνα:

- Χειλικά διαρκή /v/ /f/: Τοπωνύμιο *Βούθουλας* ← *βυθός*, *λ(α)ιοφουτάδες* («ελαιόφυτα», δηλ. ελαιόδεντρα), *μουρτιές* = μυρτιές (Passow 1860: 467).

²¹ Ο Πιττάκης (1852: 653) δίνει τον τύπο *χούνω* με την παρατήρηση «τὴν προφορὰν τοῦ Υ Δωρικῶς φυλάττουσα». Οι υπόλοιπες πηγές βέβαια δεν επιβεβαιώνουν αυτή την πραγμάτωση στο συγκεκριμένο λεξιλογικό στοιχείο. Η μάλλον εσφαλμένη πληροφορία εντάσσεται στην προσπάθεια του Πιττάκη να αποδείξει τη συνέχεια του Ελληνισμού με την αναγωγή σε δωρικό κατάλοιπο, σε μια περιοχή, όπως η Αττική, όπου όμως δεν υπάρχει δωρικό γλωσσικό υπόστρωμα.

²² Έτσι και στο μεγαρικό ιδίωμα. Στην Εύβοια: *γεναίκα*. Τον τύπο αυτό διασώζει και ακιδογραφία (χάραγμα) του 1776 σε εξωτερικό τοίχο παλαιού ναού του Ωρωπού (Γκιλάκης 2007: 221).

- Άηχο οδοντικό κλειστό /t/: *τουρί* = τυρί (στο *δερματοτούρι* = τουλουμοτύρι, βλ. Καμπούρογλου 1911β, *δερμάτι* = τουλούμι). Τη λέξη *δερματοτούρι* όμως αποδίδει ο ίδιος ο Καμπούρογλου μερικές δεκαετίες πιο πριν ως *δερματοτιούρι* (1889α: 350).

- Άηχο οδοντικό διαρκές /θ/: *παλιεθύρι* = παραθύρι, *παλεθύρα* = μικρό άνοιγμα σε εσωτερικό τοίχο σαν εντοιχισμένο ντουλαπάκι.

- Υγρό /r/: *φρούγανο* = φρύγανο.

γ) Από το σωζόμενο υλικό του παλαιοθηναϊκού ιδιώματος προκύπτουν κατά τη γνώμη μου τα εξής:

- Σε ό,τι αφορά το περιβάλλον μετά από υπερωικά κλειστά και υπερωικά διαρκή, καθώς και υγρό /l/, το /y/ εξελίχθηκε (όπως και στην υπόλοιπη ομάδα στην οποία ανήκει το παλαιοθηναϊκό ιδίωμα) σύμφωνα με μερίδα μελετητών σε /ju/,²³ όπου το /j/ ουράνωσε τα σύμφωνα που προηγούνταν και απορροφήθηκε από αυτά, το υπερωικό κλειστό ειδικότερα υπέστη και προστριβοποίηση (τσιτακισμός). Την άποψη αυτή περί τροπής /y/ > /ju/ εκφράζουν ανοιχτά ή δέχονται ρητά ή σιωπηρά οι παλαιότεροι έλληνας γλωσσολόγοι (όπως ο Χατζιδάκις 1905: 384), και νεότεροι ξένοι μελετητές, όπως π.χ. ο Shipp (1965). Άλλοι όμως, όπως ο Thumb (1891: 106-107) και ο Newton (1972: 19-23), κάνουν λόγο για ουράνωση του υπερωικού σε πρώτη φάση και κατόπιν οπισθίωση (backing) /y/ > /u/, π.χ. *κοιλία* [kyliá] > [tsyliá]/[fyliá] > [tsulia]/[fulia]. Τα παραδείγματα όμως που αφορούν την εξέλιξη μετά από συριστικά αποδυναμώνουν, κατά τη γνώμη μου, σημαντικά την εκδοχή της οπισθίωσης /y/ > /u/ και ενισχύουν την εκδοχή της «διάσπασης» του παλαιού /y/ σε /ju/. Η προστριβοποίηση σε [ts] στη θέση πριν από τα πρόσθια φωνήεντα /e/ και /i/, αλλά σε [te] στην περίπτωση που ακολουθούσε (παλαιότερο) /y/ στο αιγινήτικο ιδίωμα (Thumb 1891: 106-108, 110) παραπέμπει σαφώς σε τροπή /y/ > /ju/. Το ίδιο φαίνεται να ίσχυε και για το παλαιοθηναϊκό ιδίωμα, για το οποίο ο Χατζιδάκις κάνει ρητά λόγο για /ju/ (1905: 53, με ειδική αναφορά και στο παλαιοθηναϊκό ιδίωμα), ενώ παραθέτει τις πραγματώσεις τεσσάρων τύπων με αρχικό /y/ (διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου): *τσιουλιά*, *κχουράφι*, *κχούλα*, *τσιούτη*, *τσιουμῶμαι* (1905: 384).

- Η χρήση του <ι> αποδίδει την ουρανικότητα, η οποία προκλήθηκε από το /j/ και η οποία σε παλαιότερες πηγές αρκετές φορές μάλιστα αποδίδεται και με το <υ>. Το <ι> (<υ>) στην περίπτωση του τσιτακισμού αρκετές φορές παραλείπεται χωρίς το γεγονός αυτό να παραπέμπει σε διαφορά στην πραγμάτωση σε σχέση με τις περιπτώσεις κατά τις οποίες το <ι> (ή <υ>) εμφανίζεται²⁴ (π.χ. *κοιλία* → *τσιουλιά*/*τσιουλιά* και *τσουλία*, πραγμάτωση και στις δύο περιπτώσεις [fju]/[teu]):

/xju/ > [ɕu] (γραφ. <χιου>), π.χ. *άχιουρο*

/kju/ > [ɕu] ή /kju/ > [fju]/[teu] (γραφ. <κιου>, <τσ(ι)ου>/<τσιου>), π.χ. *τσ(ι)ουμῶμαι* (= κοιμάμαι)

/lju/ > [lu] (γραφ. <λιου>/<λιου>), π.χ. *λιούκος* (= λύκος)..

- Σε ό,τι αφορά τη θέση μετά από συριστικό μπορούν να παρατηρηθούν τα εξής. Τα σωζόμενα στον *Καρπάθιο* αλλά και στις δημοσιεύσεις του Καμπούρογλου στο *Δίπυλον* παραδείγματα δείχνουν /u/ ως αποτέλεσμα του παλαιότερου /y/ (βλ. πιο πάνω). Δεδομένου όμως ότι ο ίδιος ο Καμπούρογλου αποδίδει μεν στο *Δίπυλον* λέξεις όπως π.χ. *εσύ* και *σύκο* ως *σου* και *σούκο* (με απλό <σ>), ενώ μερικές δεκαετίες νωρίτερα (στην *Ιστορία*) ως *σιού* και *σιούκο*, προκύπτει ότι το φωνήεν θα τράπηκε πιθανότατα σε /ju/ (και όχι /u/) και στα παραδείγματα εκείνα, στα οποία του φωνήεντος προηγείται /s/. Το /sj/ θα τράπηκε κατόπιν σε [ʃ]/[ɕ], το οποίο άλλοτε αποδίδεται (μαζί με το φωνήεν)

²³ Στο σημείο αυτό δεν μπορεί να γίνει πραγμάτευση του ζητήματος αν το φωνολογικό σύστημα της νέας ελληνικής περιλαμβάνει φώνημα /j/ ή αν το [j] είναι αλλόφωνο άλλου φωνήματος/άλλων φωνημάτων. Στο παρόν άρθρο γίνεται δεκτή η ύπαρξη φωνήματος /j/ (βλ. Topintzi & Baltazani 2013).

²⁴ Σε αντίθεση π.χ. με τα <χου>=[xu] έναντι <χιου>/<χιου>=[ɕu].

ως <σιου>, όπως στο συγκεκριμένο απόσπασμα του Καμπούρογλου στην *Ιστορία* (1889α: 349), και άλλοτε ως <σου> (με απλό <σ>), όπως κάνει ο ίδιος αργότερα στο λεξιλογικό υλικό που δημοσίευσε στο *Δίπυλον*. Η πραγμάτωση των παραπάνω λέξεων θα ήταν δηλ. πιθανόν [ʃu]/[ɛu] και [ʃuko]/[ɛuko]. Έτσι οι λέξεις που περιλαμβάνουν τη συλλαβή σου- (<συ-) θα πρέπει και αυτές τελικά να ενταχθούν στην εξέλιξη του /y/ σε /ju/ με περαιτέρω εξέλιξη του συμπλέγματος /sj/ σε [ʃ]/[ɛ]:²⁵ *σιουμπλιαστής, σιούγκαϊμα, σιούβροχος, σιουνάχι* κ.λπ. Ο ίδιος ο Καμπούρογλου παραδίδει και το παράδειγμα *εσιουγιούρικα* = συγύρισα (1889α: 349).

Κάτι ανάλογο θα πρέπει να υποθεθεί και για τις περιπτώσεις ηχηρού συριστικού /z/ (π.χ. *ζουγαρέα, ζουγά*, πιθανή πραγμάτωση [zuy]/[zuy-] (</zjuy-/)) ή σε περιπτώσεις όπως *ζούλο* [kʃulo]/[kɛulo]. Την τελευταία πραγμάτωση, καθώς και την πραγμάτωση [kʃurafi]/[kɛurafi] = ζυράφι, παραδίδει, όπως είδαμε, ρητά ο Χατζιδάκις (βλ. πιο πάνω).

Ανάλογες παρατηρήσεις κάνει σε σχέση με το μεγαρικό ιδίωμα ο Χατζιδάκις (1980 [1916]: 75-76), ο οποίος όμως προσδιορίζει την πραγμάτωση του αποτελέσματος της ακολουθίας /sj/ ως [s] (με «απουράνωση» σύμφωνα με τις παλαιότερες περιγραφές του φαινομένου). Η πιθανότητα εξέλιξης του /sj/ και σε /s/ (δηλαδή απλοποίηση του συμπλέγματος) και στο παλαιοθηναϊκό ιδίωμα, είτε ως «γνήσιο» χαρακτηριστικό του ιδιώματος (εναλλακτικά ίσως προς πραγμάτωση [ʃ]/[ɛ]), είτε ως μεταγενέστερο στοιχείο-δείγμα υποχώρησής του προς την κατεύθυνση κοινότερων μορφών λόγου, δεν μπορεί φυσικά να αποκλειστεί. Αν πρόκειται για «γνήσιο» χαρακτηριστικό, τότε η χρήση μερικές φορές της γραφής <ιου>/<ιου> είτε είναι ετυμολογική είτε αποτελεί απόπειρα απόδοσης πραγμάτωσης [sy] (π.χ. [syko], απόδοση: <σιούκο>). Επίσης δεν μπορεί ίσως να αποκλειστεί ακόμη και γνήσια εναλλαγή [ʃ]/[ɛ]~[s] στο αποτέλεσμα του παλαιότερου /sju/, π.χ. [ʃu]/[ɛu]~[su-], μη οφειλόμενη αναγκαστικά σε υποχώρηση του ιδιώματος.

Σε ό,τι αφορά τη θέση μετά από σύμφωνα που δεν ουρανώνονται, τα παραδείγματα αρχικού /y/ είναι ελάχιστα και η ερμηνεία μπορεί να είναι πολλαπλή. Έτσι, για παράδειγμα, μετά από χειλικό σύμφωνο είναι πιθανή η χειλωση (/y/>/i/>/u/) ή ίσως αποβολή του /j/ (π.χ. /my/>/mjy/>/mu/), όπως και μετά από οδοντικά και /r/ (/ry/ > /rju/ > /ru/).²⁶

δ) Πιθανότητα διατήρησης της αρχαίας πραγμάτωσης [y]:

Αρκετοί μελετητές του 19^{ου} αι. αναφέρουν διατήρηση της παλαιάς πραγμάτωσης [y] των <υ> <οι> έστω και σε περιορισμένη πλέον κατανομή. Η παλαιότερη μαρτυρία για την Αθήνα και την ευρύτερη περιοχή της ανάγεται στα 1833 και προέρχεται από τον γάλλο L-H. Cotte, ο οποίος αναφέρει ότι στα περίχωρα της Αθήνας (ίσως Μέγαρα και Αίγινα) λέξεις όπως *έχυσα έλυσα γυναίκα συρίζω* προφέρονται «με τον ήχο του γαλλικού u» (1833: 301).

Ο Δ. Μαυροφρύδης στο έργο του *Δοκίμιον τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* που βραβεύτηκε το 1860 από το Πανεπιστήμιο Αθηνών (ως χειρόγραφο), εκδόθηκε όμως σε έντυπη μορφή μετά το θάνατό του, αναφέρει (1871: 34): «Καὶ σήμερον μὲν τὸ γράμμα υ γενικώτατα ὡς τὸ ι προφέρεται [...] ἐνιαχοῦ δὲ καὶ ὡς ü γερμ.[ανικόν], π.χ. παρὰ τοῖς νῦν Ἀθηναίοις τσῦρὰ ἀντὶ κυρὰ (κυρία) - τσῦλίστρα=κυλίστρα κτλ.»

²⁵ Ανάλογο παράδειγμα έχουμε από την Πελοπόννησο: *συρίζω* > *σιουράου* (πραγμάτωση: [ʃurau]/[ɛurau]).

²⁶ Βλ. σχετικά Λιώσης & Παπαδάμου (2011: 211 κ.εξ.), για τις εξελίξεις στην Τσακωνική και την Κατωϊταλική.

Ο Deffner (1871: 38) αναφέρεται ρητά στη διατήρηση της πραγμάτωσης [y] (την οποία ταυτίζει με την πραγμάτωση του γερμανικού <ü>) σε πολλές λέξεις σε μερικές διαλέκτους της Νέας Ελληνικής. Παραθέτει μάλιστα δείγματα από το ιδίωμα της Λοκρίδας, στο οποίο, όπως αναφέρει, τόσο το <u> αλλά και το <oi> έχουν την πραγμάτωση [y], την οποία αποδίδει με το <y>: *stsyli* = σκυλί, *tsymúme* = κοιμάμαι. Ο Foy (1879: 57) αντιθέτως δίνει πραγμάτωση [stsulí].

Ο Chalkiopoulos (1872: 358), στο τμήμα της διατριβής του που αφορά τον τσιτακισμό στη Λοκρίδα, στη ζώνη του οποίου περιλαμβάνει και τη Βοιωτία και την Αττική, γράφει: «*tsimúme* από [αρχ.ελλ.] *κοιμῶμαι*. *tsüliá* από το *κοιλία*, στο οποίο στη θέση του παλαιού διφθόγγου δεν ακούγεται *i* αλλά *ü*». Στις υπόλοιπες περιπτώσεις των αρχ. ελλ. /y/ και /oi/ δίνει μόνο πραγμάτωση [i]. Πραγμάτωση [tsyljá] για τη λέξη *κοιλία* δίνει για τη Λοκρίδα και ο Foy (1879: 57), ενώ για τις λέξεις *σκυλί σκύβα* (*σκύφτω*) δίνει πραγμάτωση [stsulí] [stsífto].

Ο Foy (1879: 86-87) αντιδιαστέλλει το αθηναϊκό ιδίωμα με άλλες διαλέκτους, όπως π.χ. την Τσακωνική, όπου παρατηρήθηκε εξέλιξη σε /ju/: «Ακόμη και σήμερα άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας στην Αττική προφέρουν το *ἄχυρα* ως *ἀχ²γυρα*, το *κυρά* ως *tsyρά* ή *tśyρά*, το *κύρι(ο)s* ως *tsýris* ή *tśýris* κ.λπ. Από έναν Αργείο μάλιστα άκουσα ο ίδιος την προφορά *τυρί* αντί *τιρί* “τυρί”». Επίσης, αναφέρει και την πραγμάτωση [y] για τη λέξη *κοιλία* (*τśüliá*) (1879: 88).

Πιθανή έμμεση μαρτυρία διασώζει ο αθηναίος, Αρβανίτης στην καταγωγή, Αναστάσιος Κουλουριώτης (1882: λ', βλ. Embirikos 2002: 93 κ.εκ.): «Τὸ Υ. Τὸ γράμμα τοῦτο ἐπροφέρετο καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησιν ὅπως οἱ Γάλλοι σήμερον προφέρουσι τὸ γαλλικὸν u [...] καὶ εἰς τὰς σημερινὰς λέξεις ἄχυρα, πίτυρα, Κύμη κλ. Κατὰ δυστυχίαν ὅμως ἐχάθη τελείως ἢ προφορὰ αὕτη μεταξὺ τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων...». Από το παραπάνω απόσπασμα προκύπτει ίσως ότι η πραγμάτωση [y] διατηρούνταν σε μερικές έστω λέξεις στον ιδιοματικό λόγο σε αντίθεση με κοινότερες μορφές λόγου.

Πληροφορία για πραγμάτωση [y] μεταφέρει και ο Καμπούρογλου σε τρεις αναφορές του (1889α: 91, 349, 1896: 225) κάνοντας λόγο για την προφορά του <u> «ὡς γαλλικοῦ u», το οποίο μάλιστα θεωρεί ότι «γλωσσολογικῶς εἶναι μεγάλη τιμὴ διὰ τὰς δουλευούσας Ἀθήνας» και αποδεικνύει «συνεχῆ ἑλλητισμόν» (1889α: 91, 1896: 225) λόγω της διατήρησης της πραγμάτωσης του <u> της αρχαίας αττικής διαλέκτου και της Κοινής. Την ίδια πραγμάτωση αναφέρει και ο Βάλληνας (1887: 34) σε σχέση με το μεγαρικό ιδίωμα, με την παρατήρηση ότι το <u> «ὅτε μὲν προφέρεται ὡς ου (τὸ λατ. u)» (ὅπως στα *σου* = εσύ, *ζούλο* = ξύλο κ.λπ.),²⁷ «ὅτε δὲ [...] ἐν τισιν ιδιωτικαῖς [=ιδιοματικές] λέξεσιν προφέρεται ὡς τὸ γαλλικὸν u», φέρνοντας ως παραδείγματα μεταξύ άλλων τα *ἀχιουρο*, *κιουρά*, *γιουρίζω*, *κιουργιασῆ* κ.ά. Για την τελευταία λέξη δίνει μάλιστα σε παρένθεση την προφορά *κιουργιασῆ*.

Ο Καμπούρογλου στην *Ιστορία* (1889α: 349) κάνει την ακόλουθη διάκριση στην εξέλιξη στο παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα των αρχ.ελλ. /y(:) / και /oi/ (τα οποία ταυτίστηκαν από την ελληνιστική εποχή σε /y(:) /): «...ἅπαντα τὰ υ προεφέροντο ὡς τὸ γαλλικὸν u, ἅπαντα δὲ τὰ oi ως καθαρὸν ου». Ως παραδείγματα για το πρώτο δίνει τα: *σιουῶκα* (σύκα) *ἄχιουρα* (άχυρα), *σιού* (εσύ), *σιουμπλιαστής*, *παρατσιουῶκλι*, *τζιουῶκλος* (κύκλος), ενώ για το δεύτερο τα *τζουτιάζω* (=κουρνιάζω, αρχ. *κοίτη*), *σχουνί* (σχονί), *τζουλιά* (κοιλία). Όμως για παράδειγμα, τα *τζιούκλος* από τη μεριά και τα *τζουτιάζω* και *τζουλιά* από την άλλη (πρέπει να) εμφανίζουν την ίδια εξέλιξη δεδομένου ότι ξεκινούν από την ίδια αφετηρία /y/ και μάλιστα στο ίδιο περιβάλλον (δηλ. μετά από /k/). Η διαφορά στην

²⁷ Πρβλ. και τη μαρτυρία του Πιττάκη (1852: 663): «...καὶ οἱ Μεγαρεῖς εἰς τὰς ἐρωτήσεις των ἐπιφωνηματικῶς Δωρίζοντες λέγουσιν, κ' ἐνὶ σοῦ [= βρε εσύ] τὸ Υ ΟΥ προφέροντες· ζούλα γὰρ λέγουσι, καὶ τρούπα, καὶ τὸ σύρει σούρνω λέγουσι, καὶ πολλὰ ἄλλα τὸ Υ εἰς ΟΥ προφέροντες».

οποία αναφέρεται ο Καμπούρογλου δε σχετίζεται βέβαια με την ετυμολογική προέλευση του φωνήεντος, και η διάκριση που κάνει είναι αποτέλεσμα λανθασμένης ερμηνείας και κατάταξης των δεδομένων.²⁸ Ο Ross (1845: 160) αντιθέτως μαρτυρεί σαφώς ότι τόσο το <υ> όσο και το <οι> προφέρονταν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Ο Σκιάς, τέλος, κάνει λόγο (1903: 43) για το «ὕ τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Στερεᾶς».

Αν αποκλειστεί το ενδεχόμενο αυτούσιας μεταφοράς ανέλεγκτων πληροφοριών τρίτων ή πληροφοριών από άλλες δημοσιεύσεις, η οποία θα εντάσσεται και σε ένα πλαίσιο απόπειρας απευθείας σύνδεσης της νεότερης Αθήνας με την αρχαιότητα (Καμπούρογλου 1889α: 91), πρόκειται για πολύτιμες και ενδιαφέρουσες μαρτυρίες. Δεδομένου βέβαια ότι όλες οι μεταγενέστερες αναφορές στο ιδίωμα (π.χ. Χατζιδάκις) κάνουν λόγο για /ju/, ενώ και ο Foy δίνει για το *κυρά* πραγμάτωση [tsjurá] (1879: 57), αυτό θα σήμαινε ότι η μεταβολή του παλαιότερου /y/ σε /ju/ θα ολοκληρώθηκε στο παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα, αλλά και σε άλλα, μόλις κατά τον 19ο αι., εν μέρει ίσως και ως φαινόμενο υποχώρησής τους προς την κατεύθυνση κοινότερων μορφών της Ελληνικής, στο σύστημα των οποίων δεν υπήρχε το /y/.

Θα πρέπει φυσικά να εξεταστεί το ενδεχόμενο οι σχετικές μαρτυρίες να οφείλονται είτε σε αδυναμία σαφούς διάκρισης των /ju/ και /y/ από μη εξειδικευμένους φωνητικά, σε συνδυασμό ίσως και με την ανάγκη ή/και επιθυμία σύνδεσης της σύγχρονης Αθήνας με το αρχαίο παρελθόν της, είτε και σε αδυναμία επαρκούς περιγραφής της ακριβούς πραγμάτωσης. Η μαρτυρία του Foy, πάντως, καθώς αντιδιαστέλλει σαφώς την κατάσταση στο παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα από την εξέλιξη στην Τσακωνική, φαίνεται αξιόπιστη, όπως επίσης και του Deffner ως γλωσσολόγου και μητρικού ομιλητή (όπως και ο Foy) της γερμανικής, το φωνολογικό σύστημα της οποίας περιλαμβάνει το /y/. Ο Thumb πάντως (1891) δεν κάνει οποιαδήποτε αναφορά σε διατήρηση του /y/ στο ιδίωμα της Αίγινας.

Συγκεφαλαιώνοντας, διάφοροι μελετητές αναφέρονται ρητά και με σαφήνεια σε διατήρηση της πραγμάτωσης [y] των αρχ.ελλ. <υ> <οι> έστω και σε συγκεκριμένα λεξιλογικά στοιχεία (ή συγκεκριμένα περιβάλλοντα;) μέχρι τον 19ο αι. Η πραγμάτωση αποδίδεται ορθογραφικά με το <ιου>, με τις επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν πιο πάνω.²⁹ Κατά τα άλλα το /y/ θα τράπηκε σε /ju/ μετά από υπερωικά και συριστικά (με περαιτέρω πλήρη ουρανικοποίησή τους). Το ζήτημα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

5.1.4. Πραγμάτωση του αρχαίου ελληνικού τονισμένου ή άτονου /ɔ:/ (<ω>) ως [u]

Τα παραδείγματα περιλαμβάνουν: *ανασουρώνω* = τακτοποιώ (← *σωρός* ή *σειρά*);, *κούνος* = κουκουνάρι (*κῶνος*), *σβούλος* = σβῶλος, *χούμας* = χῶμα.³⁰

²⁸ Ο ίδιος μάλιστα σε άλλο σημείο αναφέρει, με αφορμή την ερμηνεία της λέξης *ζουλιάστρα*, ότι αυτή δεν μπορεί να έχει ετυμολογική σχέση με τη λέξη *ήλιος*, εφόσον «ή συλλαβή *ζου* δεικνύει διὰ τὴν Ἀθηναϊκὴν διάλεκτον, ὅτι πρόκειται περὶ *υ* ἢ *ου*» (1896: 61-62).

²⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αρκετές περιπτώσεις γίνεται λόγος για διατήρηση της αρχαίας προφοράς, αλλά στην ελληνική γραφή των τύπων χρησιμοποιείται το <ιου>, χωρίς να είναι σαφές αν πρόκειται για αδυναμία απόδοσης του /y/ σε ελληνικό αλφάβητο με άλλον τρόπο ή για λανθασμένη περιγραφή της ακολουθίας /ju/: «...ἡ ἀρχαία προφορὰ τῆς οἱ εἰς *υ*, ἐν τῷ: τὸ πρικυῶλι (= τὸ προκοῖλιον τοῦ προγάστορος)» (χειρόγραφο αριθ. 312 του *Κέντρου Ερεύνης των Νεοελληνικῶν Διαλέκτων και Ἰδιωμάτων* της Ακαδημίας Αθηνών, σελ. 193).

³⁰ Σε αυτό το φαινόμενο πρέπει ίσως να ενταχθεί και η λέξη *αναχουμωτό* ‘«γεμῶτων ἔως ἐπάνω, ἐπὶ ξηρᾶς ὕλης, λ.χ. ἀλεύρου»’ (Καμπούρογλου 1911α), αν έχει σχηματιστεί από τη βάση της λέξης *χούμα(ς)* και όχι της λέξης *χῶμα*, δεδομένου ότι η βάση του ρήματος *χύνω* μαρτυρείται στο παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα, τόσο στο ίδιο το ρήμα όσο και στα παράγωγά του ως *χιου-* (βλ. πιο πάνω).

5.1.5. Αποβολή άτονου αρκτικού φωνήεντος

Εμφανίζεται στα: *γκώνω* = φτάνω σε αίσθημα υπερβολικής πλησμονής από πολυφαγία (←*όγκος*), *γοράζω* = αγοράζω, *γούμενος* = ηγούμενος, *δρώνω* = ιδρώνω, *φαίνω* - *φαμένος* = υφαίνω -υφασμένος, *λακάτη* = ηλακάτη, *λάφι* = ελάφι, *ντραλώνω* = ζαλίζω (πρβλ. και *αντράλα αντραλίζομαι*), *Πιστήμη* (ανθρωπωνύμιο), *Πιτάφιος*, *σωχώρι* = το κέντρο του χωριού, και *σωπόλια* = προάστεια, παρυφές της πόλης (<εσω-, πρβλ. και το τοπωνύμιο *Σεπόλια*, ονομασία σήμερα αθηναϊκής συνοικίας).

5.1.6. Προθετικά φωνήεντα

Εμφανίζεται στα: *αγλείφω*, *αλησμονάω*, *Ανεράιδα*, *απαλάμη*, *απεζός*, *αρωτάω*, *ασκάθαρος*, *ασκάλα*, *ετότες*, *ογλήγορα*.

5.1.7. Επένθεση φωνηέντων

Εμφανίζεται στα: *κουρουολίνο* = κρινολίνο, *φίτι* = αφτί (και στα Μέγαρα), *Φικλείδης* = Ευκλείδης. Από έγγραφα: *ατιλάζι* = ατλάζι, *κουτουνί* = είδος βαμβακερού υφάσματος (μεσαιων. *κουτινίν*), *σεύκουλο* (<*σευκλον, Hatzidakis 1893: 252) = σέσκουλο, *Τζακουμάτζης* (= Τσακμάκης, επίθετο), *φειφάδες* = φετφάδες, *φιλουδίτσα* = φλουδίτσα.

5.1.8. Τσιτακισμός

Πρόκειται για ένα από τα βασικότερα γνωρίσματα της ομάδας στην οποία ανήκει το παλαιοθηναϊκό ιδίωμα, με τις παλαιότερες σωζόμενες καταγραφές για την Αθήνα να ανάγονται στο 16^ο αιώνα (σε νοταριακά έγγραφα), ενώ αναφέρεται στις περισσότερες δευτερογενείς πηγές του ιδιώματος. Η ακριβής πραγμάτωση δεν είναι απολύτως σαφής, καθώς οι μαρτυρίες είναι αλληλοσυγκρουόμενες. Ο Deffner (1871) και ο Foy (1879: 57) π.χ. φαίνεται να καταγράφουν τσιτακισμό φατνιακού τύπου ([ts]), άλλες πηγές όμως, όπως π.χ. ο Spon δύο αιώνες νωρίτερα (Spon & Wheeler 1679: 254), ο Leake (1814: 63),³¹ ο Hobhouse (1817: 16), ο Ross (1845: 160) και για τα Μέγαρα ο Μπεναρδής (2006: 55-57), μαρτυρούν σαφώς τσιτακισμό ουρανοφατνιακού ή φατνοουρανικού τύπου ([tʃ] και [ʧ] ή [tɕ] και [ʧ]). Για το ιδίωμα της Αίγινας ο Thumb (1891: 106-108,110) φαίνεται να μαρτυρεί τσιτακισμό φατνιακού τύπου ([ts] [dz]), εκτός από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες ακολουθούσε ετυμολογικό /y/ (<u>, <oi>) οπότε με βάση την περιγραφή του φαίνεται να προέκυψε φατνοουρανικό προστριβόμενο [tɕ] στην ακολουθία /tsju/ </tsy/ (βλ. §5.1.3).

Ο Foy (1879: 57) αναφέρει σχετικά με τον τσιτακισμό του προφανώς ταχύτατα υποχωρούντος τότε αθηναϊκού ιδιώματος:

«Την προφορά αυτή μπορεί ακόμα να ακούσει κανείς και στην Αθήνα, θεωρείται όμως πολύ ‘παλιομοδίτικη’» [δηλ. απαρχαιωμένη, σε υποχώρηση]. Εδώ λένε π.χ.: *τσαι* [tse] = και, *τσαίω* [tsé] = καίω, *τσιουρά* [tsjurá] = κυρά, *τσεινο* [tsino] = εκείνο».

Τα παραδείγματα περιλαμβάνουν³² περιπτώσεις από άηχο υπερωικό κλειστό /k/, όπως:

³¹ Δυσερμήνευτη είναι η παρατήρηση του Leake ότι οι Αθηναίοι τσιτακίζουν συχνότερα όταν ακολουθεί το φωνήεν /i/ σε σύγκριση με την περίπτωση κατά την οποία ακολουθεί το φωνήεν /e/ (1814: 63, υποσημ.).

³² Ο Καμπούρογλου σε ορισμένες περιπτώσεις αποδίδει το αποτέλεσμα του τσιτακισμού του άηχου /k/ με <τζ> αντί <τσ> (π.χ. *τζουλιά* = κοιλιά, *τζουλιέμαι* = κυλιέμαι) χωρίς να είναι σαφής ο λόγος, εκτός και αν απλώς συνεχίζει την παλαιότερη ορθογραφική συνήθεια απόδοσης τόσο του άηχου όσο και του ηχηρού προστριβόμενου με <τζ>. Μάλιστα σε μερικές περιπτώσεις αποδίδει την ίδια λέξη σε άλλη δημοσίευση με <τζ> και σε άλλη με <τσ>.

Υποκοριστικό επίθημα -άτσι = -άκι, π.χ. *γυαλάτσι* = καθρέφτης, *λιγάτσι*, *παιδάτσι*, στον πληθυντικό *αγρονάτσα* = εγγονάκια, *τσαρουχάτσα* = τσαρουχάκια κ.λπ.. *καβούτσι* = καβούκι, *κοτσινάδι* = κοκκινάδι, *κουτσέα* = η κουκιά, *κουτσία* = τα κουκιά, *μαμάτσουλο* = κούμαρο (αρχ. ελλ. *μιμαΐκυλον*), *μασιδονήσι* = μακεδονήσι (μαϊντανός), *τσουρά* = κυρά, *ζόρτσι* = ζόρκι, *πανωπροίτσι* = πανωπροίκι, *σεντούτσι*, *τζουλιέμαι* = κυλιέμαι, *τσαί* = και, *τσαϊρός*, *τσαίω* = καίω, *τσείνος* = εκείνος, *τσάτσικα* = τσάκισα, *τσεφαλογιούρι* = μαντήλι με το οποίο έδεσαν γύρω-γύρω το κεφάλι (πρβλ. μεσαιων. *γυρίν*), *τσοιτάζω* = κοιτάζω, *τσουκλαμίδα* = είδος αγριολούλουδου (*κυκλαμής*), *τσούκλος* = κύκλος, *τσουλιά* - *τσουλαράς* = κοιλιά/κοιλαράς, *τσούλισμα* = κύληση (*τσουλάω* = κυλώ), *τσουμάμαι* = κοιμάμαι, *Τσουριατσή* = Κυριακή, *τσοιτιάζω* = πηγαίνω να κουρνιασώ (κυρίως για πουλερικά, αρχ. *κοΐτη*) - *ξενοτσούτης* = μοιχός, *τσοιττάρι* = το ύστερο (*κωττάρι*).

Δείγματα από έγγραφα, επιστολές, και τον Σκουζέ: *αγριτζιθίκανε* (= *αγροισθηθήκανε*) = αγροικηθήκανε, *προισίον* = προικιό, *Τούρτζι* (= *Τούρτσοι* = Τούρκοι), *άνδρίτζο* = αντρίκειο, *Άπελοτζήπους* = Αμπελοκήπους, *γυναιτζείαν φυλατζήν* = γυναικείαν φυλακήν, *έτζεϊ* = εκεί, *έτζεϊνο* = εκείνο, *καϊτζιον* = καΐκι, *καπάτζι* = καπάκι, *ζυλιτζή* = ζυλική = ζυλεία, *τοῦ παλουτζίου* = παλουκιού, *σιτζές* = συτσές «συκιές», *φαρμάτζι* = φαρμάκι, *Χαλιτζίδα* = Χαλκίδα κ.ά.

Επίσης, από το ηχηρό /g/: *άτζελος* = άγγελος, *ατζείο* = αγγείο, *τζάω* (<αγγιάω) = αγγίζω (και *τζίγομαι* = θίγομαι, *πειράζομαι*, σύμφωνα με τον Καμπούρογλου: *σκανδαλίζομαι*).

Πλήθος παραδειγμάτων από έγγραφα, την αυτοβιογραφία του Σκουζέ και από τον Καμπούρογλου φαίνεται να μαρτυρούν έντονη αντιτσιτακιστική τάση. Παραδείγματα από έγγραφα και τον Σκουζέ: *γγιγιφές* = τζιτζιφές, *γγιουμπές* = τζουμπές, *γγορίκια* = γκοριτσιά (αγριοαχλαδιά), *διολιγγής* = βιολιτζής, *έκι* = έτσι, *καμαρίκια* = καμαρίτσα, *Κιάκονας* (όνομα) = Τσάκωνας, *όγγιάκι* = τζάκι (←τουρκ. *ocak*), *παπούκια* = παπούτσια, *Σαμαργγής* = Σαμαρτζής (όνομα), *σαπονγγής* = σαπουντζής, *ταρακίκιες* = ταρατσιές, *τέ(ν)γγερες/τενκερές* = τέντζερης (←τουρκ. *tencere*), *φορκέρι* = φορτσέρι = μπαούλο, *χαράκι* = χαράτσι κ.ά.

Παραδείγματα που παραθέτει ο Καμπούρογλου στο *Δίπυλον* κ.α.: *αλακάτσι* = αλατάκι (*αλάτσι* «αλάτι»), το οποίο παραπέμπει σε πραγμάτωση **αλάκι*, τοπωνύμιο *Βρωμο-φράκι* (=τοποθεσία στη σημερινή οδό Πειραιώς, και *Βρωμοφράτσι* ←**φρεάτιον* =πηγαδάκι),³³ *έκι κι έκι* = έτσι κι έτσι, *κιακίζω έκιάκικα* = τσακίζω τσάκισα, *καλούκικο* = καλούτσικο, *κιουκάλι* = τσουκάλι, *κορίκι* - *κορικάτσι* = κορίτσι - κοριτσάκι, *μαγκιούνι* = είδος γλυκίσματος («μαντζούνι»), *μαγκιουράνα* = μαντζουράνα, *νεράγκι* - *νεραγκάτσι* = νεράντζι - νεραντζάκι, *ζώπεκα* = ελαφρά, επιδερμικά (*ζώπετσα*← *πετσί* ~ **πεκί*).

Τέτοιες περιπτώσεις αντιμετωπίζονταν στην παλαιότερη βιβλιογραφία γενικά ως αποτελέσματα υπερδιόρθωσης (βλ. π.χ. Μπεναρδής 2006: 57-59 για το μεγαρικό ιδίωμα, Χατζιδάκις 1915: 169), η οποία στην περίπτωση τουλάχιστον του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος θα γενικεύτηκε τον 19ο αι. κατά την εντονότερη επαφή των ομιλητών του ιδιώματος με ομιλητές άλλων ποικιλιών ή και με κοινότερες/λογιότερες μορφές γλώσσας. Κατά τη γνώμη μου πρέπει όμως να εξεταστεί και το ενδεχόμενο τα παραπάνω παραδείγματα να μην οφείλονται σε υπερδιόρθωση, αλλά να παραπέμπουν σε ελεύθερα εναλλασσόμενες πραγματώσεις, στο πλαίσιο του τσιτακισμού, μεταξύ πιθανώς έντονα προσθιωμένων κλειστών, (δηλαδή [ç], [ʃ]), (βλ. Manolesou & Pantelidis 2013: 275), τα οποία αποδίδονται με <κ> και <γγ/γκ> αντίστοιχα, και προστριβόμενων [ʃ] και [çʒ] / [te] και [tʒ]), π.χ.: *παιδάτσι* [peðaçi] ~ [peðaʃi]/[peðaʃi], *αγγείο* [aʃio] ~ [adʒio]/[adʒio].

³³ *Βρωμοφρ(ε)άκι/Βρωμοφριάκη* σε παλαιά αθηναϊκά έγγραφα. Βλ. και Καψωμένος (1939: 49).

Η εναλλαγή θα περιέλαβε και περιπτώσεις προστριβόμενων [tʃ] [dʒ] / [tɛ] [dʒ] που δεν προήλθαν από τσιτακισμό, π.χ. σε λέξεις όπως *έτσι*, *νεράτζι*: [etsi]/[etʃi]/[etɛi]~[eɛi], [neradzɪ]/[neradʒi]/[neradʒi]~[neraʒi].³⁴ Οι πραγματώσεις [ɟ], [ʒ] πιθανόν να είχαν σε αρκετές περιπτώσεις λεξικοποιηθεί, όπως ίσως δείχνει το γεγονός ότι ο Καμπούρογλου αποδίδει μερικές λέξεις πάντοτε με <κι>/<κι>, π.χ. *έκι*, *κιουκάλι*, *παπούκια*), και όπως μαρτυρούν οι περιπτώσεις των *αλακάτσι* (αλατάκι), *κορικάτσι* (κοριτσάκι), *ζώπεκα* (ζώπετσα), *-πάπουκα* (=πάπουτσα, β' συνθετικό) και *νεραγκάτσι* (νεραντζάκι).

Μια άλλη πιθανότητα είναι να εντάσσονται τα εξεταζόμενα σε αυτή την παράγραφο παραδείγματα στο πλαίσιο μεταβολής ανάλογης με αυτή που κατέγραψε ο Pernot (1912) στους Δελφούς,³⁵ δηλ. [tʃ]/[tɛ] > [c] (ή [ɟ];) και [dʒ]/[dʒ] > [ʒ] (ή [ʒ];), μη συνδεόμενης ίσως με υπερδιόρθωση. Δεν μπορεί φυσικά να γίνει στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου πλήρης και εκτενής αναφορά στο θέμα και στα θεωρητικά ζητήματα που συνδέονται με τέτοιες μεταβολές και με την έννοια της υπερδιόρθωσης.

5.1.9. Ανάπτυξη /γ/

Εμφανίζεται στα ρήματα με χαρακτήρα χειλικό, καθώς και στο ουσιαστικό-ανθρωπωνύμιο *Παρασκευή* και το ανθρωπωνύμιο *Βαγγέλης*: *αλείβγω*, *θαρρεύγω* = *θαρρώ*, *κόβγω*, *νίβγω*, *νυχτορεύγω*, *παιδεύγομαι*, *παντρεύγομαι*, *ρογεύγω* = *μοιράζω*, *φιλεύγω*, *χορεύγω* κ.λπ. Επίσης: *Παρασκευή* = *Παρασκευή* (στον *Καρπάθιο*), *Βγαγγέλης* (στον *Σκουζέ*). Ο Χατζιδάκις (1916: 82) επομένως εσφαλμένα αποκλείει την Αθήνα από το συγκεκριμένο φαινόμενο, ενώ εσφαλμένα αποκλείει και την Αίγινα. Ο Thumb (1891: 108) στηριζόμενος στη μαρτυρία συγχρόνων του Αιγινητών αναφέρει: «Τύποι εις *-εύγω* ακούονται μὲν, ἀλλὰ ῥητῶς ἐχαρακτηρίζοντό μοι ὡς νεώτεροι, ἤτοι τῆς προχωρούσης κοινῆς» (!). Η εικόνα που δίνεται για την παρουσία του φαινομένου στο αιγινητικό ιδίωμα είναι ανεστραμμένη, καθώς είναι απίθανο να οφείλεται στην επίδραση της κοινῆς, εκτός και αν με τον όρο «κοινή» νοείται κάτι το οποίο δεν προσδιορίζεται. Το φαινόμενο είναι γεωγραφικά ευρύτατα διαδεδομένο, ενώ οι πρώτες μαρτυρίες για τη μεσαιωνική Ελληνική ανάγονται στον 9ο μ.Χ. α. (βλ. Krumbacher 1886).

5.1.10. Αποβολή ή μη ανάπτυξη μεσοφωνηεντικού /γ/

Το φαινόμενο είναι ευρέως διαδεδομένο σε νεοελληνικές γλωσσικές ποικιλίες: *σβία* = «ὄφαντικὸν ἐργαλεῖον “τὸ μαγγάνι τῶν μασουριῶν”» (<*σβίγα*) (Καμπούρογλου 1911β), *σφαή*, *υπερευλομένη*, *φόραε* (Σκουζές 1975), *έφαε* κ.λπ.

5.1.11. Ουρανικοποίηση του /l/

Το υγρό πλευρικό /l/ ουρανικοποιείται στη θέση πριν από το φωνήεν /e/: *άλλιες*, *κλαις*, *κλιέφτης*, *κοπέλιες*, *λαιμός*, *λιεύθερα*, *λιέω*, *λιέπω* = *βλέπω*, *παλιαία* = *παλιά* (ουδ.),

³⁴ Αυτό θα παρέπεμπε σε ουρανοφατνιακή ή φατνοουρανική πραγμάτωση και των ετυμολογικών /ts/ και /dz/ στη θέση πριν από το φωνήεν /i/, κάτι που θα αντέβαινε βέβαια στην παρατήρηση του Χατζιδάκι (1916: 82) ότι στο παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα (εν αντιθέσει προς το μεγαρικό) δεν υπήρχε η ουρανοφατνιακή/φατνοουρανική πραγμάτωση του /s/ (δηλ. [ʃ]/[ɛ]). Μεγαρικά παραδείγματα που δίνει ο Χατζιδάκις (διατηρείται η γραπτή απόδοση του πρωτοτύπου): *έχού*, *πεστέτσι* (πεσκέσι), *κχένος* (ξένος), *κχαινω* (ξαινω), *πράχα* (πράσα).

³⁵ Στο ιδίωμα της περιοχής συνέβη, σύμφωνα με τον Pernot, τροπή του /ts/ σε [c], π.χ. *καρότσα* > *καρόκια*, *πέτσωμα* > *πέκιωμα* κ.λπ. Η προφορά αυτή ήταν τότε ήδη σε πλήρη υποχώρηση εξαιτίας της επιρροής κοινοτέρων μορφών λόγου, και διατηρούνταν μόνο στο λόγο των ηλικιωμένων, ήταν όμως, σύμφωνα με τον Pernot, ζωντανή στα μέσα του 19ου α. Ο ίδιος δεν κάνει οποιαδήποτε αναφορά σε υπερδιόρθωση ως ερμηνεία του φαινομένου. Ανάλογη πραγμάτωση μαρτυρεί ο Κούσουλας και για το ιδίωμα της Αμφίκλειας της Λοκρίδας (1904: 51): *κιαρούχι*, *κιοπάνης*, *κεκούρι* κ.ά.

παλιεθύρι = παραθύρι, *πλιένω*, *τρελαινομαι*. Μαρτυρείται από τον Deville (1866: 92-93), τον Μπέλλο (1902: 14), στις δημοσιεύσεις του Καμπούρογλου, σε κείμενα (π.χ. Καρτέσιος 1862) και έμμεσα σε παλαιοαθηναϊκά λεξικά δάνεια σε αρβανίτικα ιδιώματα της Αττικής (βλ. §4.22). Υπάρχουν επίσης σαφείς μαρτυρίες και καταγραφές του φαινομένου για την ανατολική Στερεά, ενώ δεν υπάρχουν καταγραφές του από τα Μέγαρα και την Αίγινα.

5.1.12. Ουρανική πραγμάτωση των /l/ και /n/

Μαρτυρείται από τον Σκυλίτση στα 1885 (1886: 108-110), ο οποίος την απέδωσε σε γλωσσική επαφή. Η πραγμάτωση αυτή χαρακτηρίζεται συχνά σε παλαιότερες συλλογές υλικού από διάφορες περιοχές και στην παλαιότερη βιβλιογραφία, όπως και σε αυτή τη δημοσίευση, ως «υγρή».

«Τὰ ὑγρά Λῷ καὶ Νῷ ἀπαντῶσιν ἐν τῇ ἀλβανικῇ καὶ τῇ σλαβικῇ γλώσσῃ, ἢ δὲ ἑλληνικῇ τὰ θέλει καθαρὰ, ὡς προφέρονται ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Σμύρνῃ, ἐν Χίῳ, Ρόδῳ, Κύπρῳ, Κρήτῃ, ὡς καὶ ἐν τῇ Ἠπειρῷ καὶ ἀλλαχοῦ ἄλλ' ἐν Πελοποννήσῳ, ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι, μὴ ἐξαιρουμένων τῶν Ἀθηνῶν, ἐν Θεσσαλίᾳ, ἐν τοῖς Ἰονίοις Νήσοις, ὡς καὶ ἐν ταῖς πολλαῖς τοῦ Αἰγαίου προφέρονται ἀλβανοσλαβιστί. Οἱ Μακεδόνες ὑγραίνουσι καὶ πρὸ τοῦ Ε τὸ Λ καὶ Ν. Ταῦτα πάντα ἄξια σπουδῆς διὰ τὴν ἐθνολογίαν καὶ ἱστορίαν».

Σε υποσημείωση μάλιστα κάνει και μία παρατήρηση κοινωνιογλωσσικοῦ τύπου (Σκυλίτσης 1886: 119), στην οποία φαίνεται να υπονοεῖ ότι η ουρανική πραγμάτωση των /l/ και /n/ δεν ανήκει στα παλαιά χαρακτηριστικά του ιδιώματος αλλά είναι επεισακτο, γεγονός όμως μάλλον αβέβαιο:

«Ἐν Ἀθήναις, ἄλλαι μὲν τῶν παλαιῶν οἰκογενειῶν προφέρουσι ταῦτα καθαρὰ, ἄλλαι δὲ ὑγρά ἄλλ' ὅπερ προέρχεται ἴσως ἐκ τῆς καταγωγῆς ἐκάστης. Οἱ Χαλκοκονδύλαι, οἱ καὶ ἀρχαιότεροι, τὰ προφέρουσι καθαρὰ».

Ὅπως προκύπτει και από το κυρίως κείμενο, φαίνεται να θεωρεῖ την ουρανική πραγμάτωση στιγματισμένη και αποτέλεσμα γλωσσικής επαφῆς (ό.π.):

«Ἐπὶ τῶν δουλικῶν ἡμερῶν τοῦ ἔθνους, ἢ μερὶς τῶν Ἑλλήνων ἢ ὑγραίνουσα τὸ Λ καὶ τὸ Ν πρὸ τοῦ Ι, ὑπῆρχεν ἀμαθεστέρα, καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς πόλεσιν ἀγροτικωτέρα τῆς ἄλλης, ἣτις ἐπρόφερε ταῦτα ἀμετάβολα. Καὶ γινώσκω μὲν ὅτι τοιοῦτο ζήτημα δὲν λύεται οὕτως ἐκ τοῦ προχείρου...».

Πρόκειται για τις μοναδικές μέχρι σήμερα διαθέσιμες, αν και αβέβαιες, μαρτυρίες για κοινωνικά προσδιορισμένη ποικιλία εντός του παλαιοαθηναϊκοῦ ιδιώματος. Ουρανική πραγμάτωση των /l/ και /n/ φαίνεται να μαρτυρεῖ και ο Μπεναρδής για τα Μέγαρα του τέλους του 19ου-αρχών του 20ού αι. (2006: 50-51).

5.1.13. Απλοποίηση σε <σ>

Πρόκειται για απλοποίηση του [stʃ]/[ste] (ἢ [ʃtʃ]/[ete], με [ʃ]/[te] από τσιτακισμό) σε <σ> στη θέση πριν από πρόσθια φωνήεντα και /j/. Η πραγμάτωση ἦταν [ʃ] ἢ [e], γεγονός που πιθανότατα αποδίδει η χρήση της γραφῆς <σι> αλλά και μαρτυροῦν σαφῶς ο Ross (1845: 160) και ο Deffner (1871: 17):³⁶ *αναχασιάζω* = ανοίγω λίγο την πόρτα (<*αναχασκ-ιάζω←χάσκω), *βασελοκουκουλώστε* = φασκελοκουκουλώστε (*βάσελο* = φάσκελο), *διασιελίζω* = δρασκελιάω («διασκελίζω»), *πορσέφαλο/προσέφαλο* =

³⁶ Τα παραδείγματα δίνονται ὅπως ακριβῶς εἶναι ὀρθογραφημένα στην ἐκάστοτε πηγή.

προσκέφαλο - *πορσεφαλάδες* = μαξιλαροθήκες («προσκεφαλάδες»,³⁷ *προσννούμε* = προσκννούμε, *σάζαρος* = σκιάχτρο (*σκιάζαρος*, βλ. Καμπούρογλου 1912: 50), *σιούβουλα* = σκύβαλα (πραγμάτωση: [ʃuvula]/ [ευνula]), *σιούβω* = σκύβω (αντί *σσιούβω*), *σουλί* - *σιούλος* = σκυλί - σκύλος (πραγμάτωση: [ʃuli]/ [εuli], [ʃulos]/ [εulos]),³⁸ *σουνί* = σχοινί (πραγμάτωση: [ʃuni]/ [εuni]), *Παρασευγή* = Παρασκευή. Πιθανό παράδειγμα είναι και ο υβριστικός χαρακτηρισμός *ξεΐσωτος* που αναφέρει ο Καμπούρογλου (1912: 50) (<*ξε-ΐσκιωτος; ή από το *ισιώνω*;). Ένα ακόμη παράδειγμα διασώθηκε στο αρβανίτικο ιδίωμα των Μεσογείων της Αττικής: *ashimë* = άσχημος (*άσκημος*), *ashimia* = ασχημία. Ο Φουρίκης (1932: 47) θεώρησε εσφαλμένα τους τύπους αυτούς ως λανθασμένες καταγραφές (αντί των *ashkim ashkimia*).

Το φαινόμενο μαρτυρεί επίσης ο Deville (1866: 85-86), ενώ παραδείγματα διασώζει το κείμενο του *Καρπάθιου* και ο Καμπούρογλου. Υπήρχε και στην Εύβοια,³⁹ αλλά στο ιδίωμα των Μεγάρων⁴⁰ και, με βάση τη μαρτυρία του Thumb (1891: 107), στο ιδίωμα της Αίγινας, δεν απαντάτο. Ο Ross (1845: 160) διασώζει μάλιστα την πολύτιμη πληροφορία ότι το φαινόμενο χαρακτήριζε επίσης το ιδίωμα της Θήβας, γεγονός που ταιριάζει με τη μαρτυρία του Καμπούρογλου για τη συγγένεια του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος με τις ποικιλίες της ελληνόφωνης Βοιωτίας:

«...ο κοινός άνθρωπος στην Αθήνα και τη Θήβα, ειδικά οι ντόπιες ηλικιωμένες γυναίκες, προφέρει ακόμη και σήμερα στα *σχοινί* και *κοιλιά*, στα *κοιλία* και *κορά*, και τα δύο σύμβολα [δηλ. τα <υ> και <οι>] με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, δηλ. ως *schûli* και *schûni*, ως *tschulià* και *tschurà*». ⁴¹

Ο Deville αναφέρεται στο φαινόμενο με λανθασμένο το τελευταίο από τα τσακόνικα παραδείγματα, *choulatchi* «(δερμάτινο) ασκί, τουλούμι», το οποίο θεωρεί ως υποκοριστικό του *άσκός*, ενώ ανάγεται σε αρχαιότερο *θυλάκιον*. Όπως χαρακτηριστικά γράφει αναφερόμενος στο φωνητικό περιβάλλον της μεταβολής: «Αυτή η προφορά υπάρχει και στη διάλεκτο της Αθήνας όπου καθορίζεται εμφανώς από την επίδραση του φθόγγου *i*». Το περιβάλλον εφαρμογής ήταν όμως ευρύτερο, όπως είδαμε πιο πάνω, και περιλάμβανε και το φωνήεν /e/ αλλά και το ημίφωνο /j/. Παρόμοιο φαινόμενο έχει καταγραφεί και σε άλλες ποικιλίες (π.χ. κατωιταλικές, στη Χίο κ.λπ.).

5.1.14. Τροπή /θ/ > /f/

Γνωστή και από άλλες ποικιλίες, π.χ. *φηκάρι* = θηκάρι, *Φήβα* = Θήβα.

5.1.15. Ηχηροποίηση /f/ > /v/

Με μαρτυρία ήδη από τον 12ο/αρχές του 13ου αι. (βλ. §4.1): *βασελοκουκουλώστε* = φασκελοκουκουλώστε (*βάσελο* = φάσκελο), και στο τοπωνύμιο *Τσηβισία/Κηβισία/Κηβισ(ι)ά* (= Κηφισιά), το οποίο εμφανίζεται με τη μορφή αυτή σε πολλές πηγές (έγγραφα, Σκουζές κ.λπ.). Το φαινόμενο μαρτυρείται και στην αρβανίτικη μορφή του

³⁷ Σε αρκετά προικοσύμφωνα που δημοσίευσε ο Πετρόπουλος (1957).

³⁸ Στο διήγημά του «Η μαρμαρωμένη βασιλοπούλα» ο Καμπούρογλου έχει τον τύπο *σσιούλλοι* = σκύλοι.

³⁹ Χατζιδάκις (1916: 75, 80-81): *σσύφαλα* = σκύβαλα, *σιούλα* = σκύλα, *σιουνί* = σκοινί, *σσεπή* = σκεπή, *σσίνος* = σκίνος, *σσίζω* = σκίζω κ.λπ. Πρβλ. και Φάβης (1911: 25, 33).

⁴⁰ Μπεναρδής (2006: 55): μεγαρικά *ὄτσιούβγει* = σκύβει, *πεσσιέτσι* = πεσκέσι.

⁴¹ Στο πρωτότυπο είναι γραμμένο από λάθος *tschunà* αντί *tschurà*.

ίδιου τοπωνυμίου (Πέτρου-Μεσογειτής 1940: 250): *Qivisé-a*. Δείγματα του φαινομένου καταγράφονται και στην Εύβοια (π.χ. *βασούλι* = φασόλι).⁴²

5.1.16. Απόδοση του προϊόντος του συμπλέγματος /sj/ με <σ>

Το φαινόμενο είναι ευρύτατα διαδεδομένο. Η πραγμάτωση ήταν μάλλον [ʃ] ή [ε], βλ. §5.1.3γ): *πανίσος* = από πανί, *προικίσος* = της προίκας (-ήσιος). Ο Leake (1814: 419) σε σχέση με την προφορά του τοπωνυμίου Κηφισιά αναφέρει τονισμό -ιά (και όχι ασυνηθισιά), «αττική “κακοφωνία”» του κ όπως το ιταλικό *ci* (=τσιτακισμός), και πραγμάτωση του /sj/ όπως του αγγλικού *shi*: *Cifiscia* (σε ιταλική ορθογραφία όπως γράφει). Η αναφορά του επίσης ότι το *sh* των Νεοελλήνων δεν είναι τόσο τραχύ όπως το αγγλικό πιθανόν παραπέμπει σε πραγμάτωση [ε].

5.1.17. Απλοποίηση του συμπλέγματος /st/ σε /s/

Σε παραδείγματα όπως: *πίση* = πίστη, *σολή* = στολή. Αναφέρεται μόνο από τον Συμεών Καβάσιλα στα τέλη του 16ου αι. (βλ. §4.2), αλλά δεν καταγράφεται σε καμία άλλη πηγή. Το σύνθετο *φρόσομα* = κάλυμμα πηγαδιού (*φρέαρ*+*στόμα*) πρέπει επίσης να ενταχθεί εδώ.⁴³ Δείγματα του φαινομένου έχουμε και από διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου. Στη Γορτυνία υπήρξε συστηματικό στο εμπρόθετο άρθρο (π.χ. *σον*, *ση*, *σα* κ.λπ.).⁴⁴

5.1.18. /xm/ > /ym/

Στο *δραγμή* = δραχμή. Πρβλ. και τα τουρκικά ονόματα *Αγμέτης* = Αχμέτ και *Μεγμέτης* = Μεχμέτ, στο κείμενο του Σκουζέ.

5.1.19. Απλοποίηση των συμπλεγμάτων /ym/ και /vm/ σε /m/

Φαινόμενο γνωστά και από άλλες ποικιλίες (π.χ. Πελοπόννησος): *δραχμή* > *δραγμή* > *δραμή*, *αλλαγμένος* > *αλλαμένος*, *βουτηγμένος* > *βουτημένος*, *ταραγμένος* > *ταραμένος*, *πλέματα* = πνεύματα.

5.1.20. /pn/ > /pl/

Στα *πλέματα* = πνεύματα, *πλεμόνι* = πνευμόνι, *πλίγω* = πνίγω.⁴⁵

5.1.21. /yl/ αντί /vl/

Στα *γλέπω* = βλέπω, *γλέφαρο* = μέτωπο, *γληφονάτσι* = είδος χόρτου, «ήδυσσμος ό γλήχων» (αρχ. ελλ. *βλήχων/γλήχων/γλᾶχων*), *σούγλα/σούχλα*) = σούβλα. Φαινόμενο γνωστό και από άλλες ποικιλίες (π.χ. πελοποννησιακή).

5.1.22. Απλοποίηση συμπλέγματος /yl/ > /l/

Στα *λέπω* (< *γλέπω* = βλέπω), *λήγορα* (< *γλήγορα*). Το /l/ που προέκυψε από την απλοποίηση του /yl/ στο *γλέπω* > *λέπω* υπέστη επίσης ουρανικοποίηση στη θέση πριν

⁴² Πρβλ. και το παράδειγμα *γλείβω* = γλείφω από τη βόρεια Αττική, βλ. πιο πάνω υποσημ. 5.

⁴³ Βλ. και Καψωμένος (1939: 49). Ίσως και η λέξη *σαχτοθήκη* στο κείμενο του Σκουζέ, η οποία διορθώθηκε στην έκδοση του κειμένου σε *σ(τ)αχτοθήκη*, να μπορεί να ενταχθεί στο φαινόμενο, εκτός και αν η αποβολή του /t/ είναι ανομοιογενής.

⁴⁴ Βλ. Παντελίδης (2016: 309). Ένα παράδειγμα σε εμπρόθετο άρθρο, αν δεν οφείλεται σε τυπογραφικό λάθος, περιέχεται στο κείμενο του Καπάθιου: *ση ψυχούλα μου* (Καρτέσιος 1862: 88).

⁴⁵ Σε παράδοση από το αρβανιτόφωνο Κορωπί της Αττικής (Πολίτης 1904: 497). Ο τύπος *πλίγω* μαρτυρείται και στην Εύβοια, τα Μέγαρα και την Αίγινα.

από /e/: *λιέπω*. Το *λέπω* (και το *λήγορα*) καταγράφεται και σε αρκετές περιοχές της Πελοποννήσου (π.χ. Κορινθία, Λακωνία, Μάνη), στην ανατολική Στερεά και την Εύβοια.

5.1.23. /s/ αντί /ts/

Φαινόμενο γνωστό και από νησιωτικές ποικιλίες (βλ. Μάνεσης 1964-1965): *κάσε* = *κάτσε*, *κοσόνα* = *κούκλα* (*κοτσόνα/κουτσόνα*), *μουσούνα* = *μουτσούνα* (*μάσκα*)/*μουσουνάτσι* = *προσωπάκι*, *ταράσα* = *ταράσα*, *Πανούσος* = *Πανούτσος* (*ανθρωπωνύμιο*, σε έγγραφο), *Σκαπέσος* (επίθετο, σε έγγραφο) = *Σκαπέτσος*.

5.1.24. Προστριβοποίηση του /t/ σε /ts/

Παρατηρείται στη θέση πριν από το φωνήεν /i/: *αλάτσι*, τοπωνύμιο *Βρωμοφράκι* (=τοποθεσία στη σημερινή οδό Πειραιώς) = **Βρωμοφράτσι* (< πιθ. **φρεάτιον* «πηγαδάκι», βλ. πιο πάνω).

5.1.25. Διάφορα

Πολλά από τα ακόλουθα είναι γνωστά και από άλλες γλωσσικές ποικιλίες και παλαιότερα κείμενα.

α) Διφθογισμός: *λειμονιά*, *καϊμένος* = *καμένος*, *σούγκαϊμα* = *σύγκαμα*, *κλάματα* = *κλάματα*, *χαιμένος* = *χαμένος*.

β) Ανομοίωση: *παρεθούρι* > *παλεθούρι* (> *παλιεθούρι*, με ουρανικοποίηση του /l/), *περιστέρι* > *πελιστέρι*.⁴⁶

γ) Χείλωση υπό την επίδραση του ακολουθούντος χειλικού /m/: *ζοματάω* = *ζεματάω*.

δ) *δομοσία* = *δημοσία* (με αφομοίωση του φωνήεντος της πρώτης συλλαβής προς το /o/ της δεύτερης, ή χείλωση υπό την επίδραση του ακολουθούντος χειλικού /m/ από *δεμοσία*), *όροξη* = *όρεξη* (με αφομοίωση του φωνήεντος της δεύτερης συλλαβής προς το /o/ της πρώτης).

ε) Διατήρηση του αρχικού /o/: *ποκάμισο*, *σκολαρίτζ(ι)α*, *σφογγίζεται*.

στ) *κουνάδι* = *κουνάβι*. Κατά τον πληθυντικό *κουνάδια* με /ðj/</vj/ (π.χ. *βιολί* > *διολί*).

ζ) Μεταθέσεις (βλ. Καμπούρογλου 1912: 49): *αμύδαλο* = *αμύδαλο*, *άπραξε* = *άρπαξε*, *γνωρίζω* = *γνωρίζω*, *καλαφρός* – *καλάφρα* = *φαλακρός* – *φαλάκρα*, *λορόι* = *ρολόι*, *μαραγόμευγα* = «*μαγαρόμυγα*», *πρικός* = *πικρός*, *ταραλάτσα* = *ταλλαράκια* (*τάλλαρο* = *τάλληρο*).

η) Διάφορα: *ανεμοστρόφιλας* = *ανεμοστρόβιλος*, *αντρόγενο* = *αντρόγυνο*, *βαβίζω* = *γαβγίζω*, *βαθρακός/βαρθακός/βάρθακας* = *βάτραχος*, *βότυρο* = *βούτυρο*, *βουρδούλακας* = *βρικόλακας*, *γδυμνός* = *γυμνός* (κατά το *γδύνω*), *δεκοχτώ* = *δεκαοχτώ*, *ογδοήντα* = *ογδόντα*, *δεχατέρα* = *θυγατέρα*, *δήμα* = *ιερό βήμα*, *έξε* = *έξι*, *ζουμάρι* = *ζυμάρι*, *κουρδίνα* = *κουρτίνα*, *λιατρίβι* = *λιοτρίβι*, *λί(γ)ζυγγας* = *λόζυγγας* (και στην Πελοπόννησο), *μουσκαράς* = *μασκαράς*, *μπακλαϊ* = *μπακλαβάς*, *νέθω* – *νέμας* = *γνέθω* – *νήμα*, *νώμος* = *ώμος*, *ολπίζω* – *ολπίδα* = *ελπίζω*–*ελπίδα*, *οτζάκι* = *τζάκι* (διατήρηση του αρκτικού φωνήεντος, τουρκ. *osak*), *πεντικός* = *ποντικός* (και στην Εύβοια, τα Μέγαρα, την Αίγινα και άλλα νησιωτικά ιδιώματα), *ρούδι/ρόιδι* = *ρόδι*, *Υπεπαντή* = *Υπαπαντή*, *φαντιασία* = «*φαντασία*», *έπαρση*» κ.λπ.

⁴⁶ Και στην Αίγινα (Thumb 1891: 110). Σε αρβανίτικα ιδιώματα της Αττικής: *peljistér-i* (Πέτρου-Μεσογειτής 1940: 239).

5.1.26. Φαινόμενα στα όρια λέξεων

Περιλαμβάνουν:

α) Αποβολή της κατάληξης *-ε* τρισύλλαβου τύπου του 2.ΕΝΙΚ. της προστακτικής σε περιπτώσεις τονικής ενότητας με επιτασσόμενο ασθενή τύπο προσωπικής αντωνυμίας (και στην Πελοπόννησο): *πέταχ' το = πέταξέ το*

β) Συνάιρεση /u/+/e/>/o/ στα όρια λέξεων, φαινόμενο γνωστό από πολλές νεοελληνικές γλωσσικές ποικιλίες: *μου έδωκε > μώδωκε, που έχω > πώχω* (και τα δύο παραδείγματα σε αθηναϊκό άσμα, βλ. Passow 1860: 436)

γ) Συνάντηση ληκτικού φωνήεντος μονοσύλλαβου μορίου με αρκτικό τονισμένο /i/ ρηματικού τύπου: *νά_ειναι = να 'ναι, τό_ειπες = το 'πες, πού_ησανε = πού ήσουν*; Το ίδιο φαινόμενο καταγράφεται και στην Αίγινα (Thumb 1891: 104), την Πελοπόννησο, την ανατολική Στερεά κ.α.

δ) Ανάπτυξη /e/ στα όρια του ασθενούς τύπου *μας* της προσωπικής αντωνυμίας και ρηματικού τύπου που αρχίζει από σύμφωνο καταγράφει παράδειγμα από επιστολή του έτους 1583 της Αγίας Φιλοθέης της Αθηναίας (Μέρτζιος 1954: 124). Το φαινόμενο είναι γνωστό και από άλλες ποικιλίες, νησιωτικές κυρίως: *νά μᾶς έλυτρώσεται (=να μας-ε-λυτρώσετε)*.

5.2. Μορφολογία

5.2.1. Όνομα

Τα παρακάτω φαινόμενα παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον:

α) Αιτιατική πληθυντικού του θηλυκού άρθρου: Στο κείμενο του *Καρπάθιο* εμφανίζεται μόνο ο τύπος *τις*, σε άσματα όμως, έγγραφα της εποχής της τουρκοκρατίας και στα απομνημονεύματα του Σκουζέ χρησιμοποιείται συχνά και ο τύπος *τες* (γραμμένος και ως *ταις*), ο οποίος δεν περιορίζεται βέβαια σε πηγές από την Αθήνα.

β) Στον πληθυντικό καταγράφονται σχηματισμοί γνωστοί και από άλλες ποικιλίες:

Αρσενικά σε *-ος*: με αναλογικό προς τις υπόλοιπες πτώσεις καταβιβασμό του τόνου: *οι αθρώποι, οι φιλοσόφοι*.

Αρσενικά σε *-(ι)άρης*: *καβαλαραίοι = καβαλάρηδες*.

Προπαροξύτονα αρσενικά σε *-ας*: *αλόχτερας (=κόκορας) → οι αλοχτέροι τους αλοχτέρους, ο βούθουλας → οι Βουθούλοι (τοπων.) τους βουθούλους, οι κάβουροι τους καβούρους, οι βούρδουλοι, οι μαγέροι*.

Ουσιαστικό *ο μήνας*: αιτιατική *μήνους*, η οποία παραπέμπει σε ονομαστική *μήνοι*.

Θηλυκά: *οι νιάδες = οι νέες, αδερφάδες, νυφάδες*.

Υπερδισύλλαβα ουδέτερα σε *-ο*: *αλόγατα, καρδάματα = κάρδαμα*.

γ) Γενική ενικού θηλυκών: *της γυναικός, της δεχατερός = θυγατρός, της κασελός = κασέλας*. Οι τύποι μαρτυρούνται σε κείμενα της εποχής της τουρκοκρατίας (Σκουζές, νοταριακά). Ανάλογοι τύποι καταγράφονται στην Πελοπόννησο, αλλά το φαινόμενο έχει μεγαλύτερη έκταση σε επτανησιακά ιδιώματα.

δ) Γενική ενικού ουδετέρου υποκοριστικού σε *-άκι* μαρτυρείται σε αθηναϊκό έγγραφο του 1824 (Πετρόπουλος 1957: 526): *πορτακιού*.

ε) Γενική πληθυντικού σε *-ωνε*, με παρέκταση της αρχικής κατάληξης *-ων* με /e/ στο πλαίσιο τάσης για ανοικτές ληκτικές συλλαβές, φαινόμενο ευρέως διαδεδομένο σε προφορικές ποικιλίες της Νέας Ελληνικής: *των αδελφώνε, των κομματιώνε, των νοικοτσουραίωνε, των πουλιώνε, των προβάτωνε* κ.λπ.

στ.) Μεταπλασμός σε *-ας* της ονομαστικής ενικού ουδετέρων σε *-(μ)α*: *το αίμας, το νέμας (=νήμα), το στόμας, το χούμας (=χώμα), το γάλας*. Δείγματα του φαινομένου μαρτυρούνται και στη γειτονική Πελοπόννησο και σε άλλες περιοχές. Η γενική ενικού των ουδετέρων σε *-μα* πιθανόν σχηματιζόταν, όπως και στην Πελοποννησιακή και

άλλες ποικιλίες, σε *-ματ-ιού* (γεν. πληθ. *-ματ-ιώνε*), όπως μαρτυρεί έμμεσα η ονομαστική ενικού *ραμμάτι* = *ράμμα*, κλωστή, που μαρτυρείται σε έγγραφο του 1827 (Πετρόπουλος 1957: 629).

ζ) *το άστρος* = το άστρο ή η αστροφεγγιά, *το θρήνος* = ο θρήνος.

η) Επίθετα σε *-ύς*: *μακρίός* = μακρύς (Σκουζές). Ο σχηματισμός και στην Πελοποννησιακή.

θ) Παραθετικά: *μεγαλιότερος* = μεγαλύτερος, *καλιότερος* = καλύτερος (και τα δύο στον Σκουζέ).

5.2.2. Αντωνυμία

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα εξής:

α) Ασθενής τύπος γενικής πληθυντικού της προσωπικής αντωνυμίας: *τωνε* = τους, π.χ. *την αδερφή τωνε, της πόρτας τώνε* κ.λπ.

β) Ερωτηματικές: Το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα ανήκει μαζί με τα συγγενικά της Εύβοιας, Μεγάρων και Αίγινας στη ζώνη του *είντα* (Kontossopoulos 1983-84): *ντα* = τι, *πς* = ποιος, αιτιατική: *πίνανε* = ποιον. Έτσι και στα Μέγαρα και την Αίγινα. Αξιοσημείωτος είναι ο ανάλογος τύπος της Τσακωνικής *πι(ρ)/πε(ρ) < *πίς*.

γ) *τούνος* = αυτός. Παραδίδεται ως *ατούνος* από τον Μιχαήλ Ακομινάτο τον 12^ο αι. Ο ίδιος παραδίδει και την αντωνυμία *τέυτος* = τέτοιος, η οποία δεν εμφανίζεται σε άλλες γνωστές μέχρι σήμερα πηγές του ιδιώματος.

δ) *ενού* = ενός, *μιανής* = μιας.

ε) *ατός μου* = μόνος μου, τον εαυτό μου.

στ) *πάσα μια* = (η) καθεμιά.

ζ) *κάθα* = κάθε, στο κείμενο του Σκουζέ: π.χ. *κάθα βράδυ, καθα νύκτα, καθα Κυριατζή, κάθαν ημέραν*.

η) *κανείν* = κανέναν.

θ) *τίποτις / τίποτες* = τίποτα.

ι) Άγνωστη από άλλες πηγές του ιδιώματος αντωνυμία *ευτούτος* «τούτος» καταγράφεται στην αλληλογραφία της αθηναϊκής οικογένειας Μέλου και στη διαθήκη Αστρή (βλ. Λιάτα 1975, 1987, 1988).

5.2.3. Ρήμα

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα εξής:

α) Συχνή χρήση άτονης χρονικής αύξησης: *επέρατσε* «πέρασε», *ελέγανε, εχορεύανε* κ.λπ. Μεταφορά της αύξησης η- στον ενεστώτα του ρήματος *ξέρω*: *δεν ηξε(ν)ρω*. Στο κείμενο του Σκουζέ απαντώνται πολλοί τύποι παρωχημένου με αύξηση η-. Η παρουσία τέτοιων τύπων σε μερικές περιπτώσεις πιθανόν να μπορεί να ερμηνευτεί ως μέρος γραπτής κοινής ή ως λόγια επίδραση (π.χ. στα *ήρχισεν, ήγόρασεν*). Σε άλλες περιπτώσεις όμως δεδομένης της ευρείας διάδοσης σε διάφορες (γεωγραφικά κοντινές και όχι μόνο) προφορικές νεοελληνικές ποικιλίες, οι συγκεκριμένοι τύποι (ή ορισμένοι από αυτούς) πιθανότατα αποτελούσαν γνήσια στοιχεία και του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος: *ήβγαλεν, ήβρισκαν, ήγραψαν, ήκαμεν, ήλεγα ήλεγεν, ήφερνεν, ήφυγεν*.

β) Κατάληξη *-ομε* του 1.ΠΛΗΘ. του μη παρωχημένου, π.χ. *αφήνομε, θα φύγομε, να μαζώζομε, να βρομε* (= να βρούμε), *να κάμομε* κ.λπ.

γ) 2.ΕΝΙΚ.ΕΝΕΣΤ. στην ενεργητική φωνή φωνηεντολήκτων ρημάτων (και στο ρήμα *λέ(γ)ω*): *ακούεις, κλαίεις, αγαπάεις, συχωράεις, χρωστάεις, λείεις*. Έτσι και στις υπόλοιπες συγγενικές του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος ποικιλίες και σε μερικές περιοχές της Πελοποννήσου.

δ) Σε επιστολές μελών της αθηναϊκής οικογένειας Μέλου (1715-1720, βλ. Λιάτα 1975: 136, Λιάτα 1987: 33, υποσημ.5, Λιάτα 1998: 247 υποσημ.6) εμφανίζονται τύποι 3.ΠΛΗΘ. σε -σι (-ουσι, -ασι): *λέσι* = *λένε*, *δίνουσι*, *κάνουσι*, *παίρνουσι*, *τρώσι* = *τρώνε*, *να μαζωχθούσι*, *είπασι*, *επουληθήσασι* = *πουλήθηκαν*. Αν οι τύποι αυτοί δεν είναι μέρος μιας ευρύτερα χρησιμοποιούμενης γραπτής γλώσσας χωρίς σαφή τοπικά χαρακτηριστικά, μάλλον παραπέμπουν σε ζωντανή ακόμη χρήση των καταλήξεων σε -σι στο αθηναϊκό ιδίωμα στις αρχές του 18ου αι.

ε) Καταλήξεις 1-2.ΠΛΗΘ. του μεσοπαθητικού ενεστώτα σε -μαστίνε (-μασθίνε), π.χ. *βιαζόμεμασθίνε* (στον *Καρπάθιο*), *εί-μαστίνε* και -μασθίνε (-μασθίνε), π.χ. *εί-μασθίνε* (*είσασθίνε*) «είσαστε». Μαρτυρούνται και στην Κορινθία (-μαστίνε, -μασθίνε κ.λπ.) και τα Μέγαρα ως -μαστένε -μασθτένε.

στ) Κατάληξη -όντουνε του 3.ΠΛΗΘ. του μεσοπαθητικού ενεστώτα, π.χ. *γινόντουνε*, *φαινόντουνε*, *τρελιαινόντουνε*, *πουλιόντουνε*, *κοιμόντουνε* κ.λπ. = γίνονται, φαίνονται κ.λπ. Η κατάληξη χαρακτηρίζει και τα ιδιώματα των Μεγάρων και της Αίγινας.

ζ) Καταλήξεις μεσοπαθητικού παρατατικού:

1.ΕΝΙΚ.: *ή-μουνε* και *ή-μανε* = *ήμουν*, *ερχόμενε*, *παραπονιόμενε*, *θυμόμανε*.

2.ΕΝΙΚ.: *ή-σανε*, *κοιμόσανε* = *ήσουν*, *κοιμόσουν*.

3.ΕΝΙΚ.: *ή-τανε/ή-τονε*.

Οι καταλήξεις -μανε -σανε έχουν καταγραφεί και στην Εύβοια, τη Βοιωτία, σποραδικά στην Πελοπόννησο κ.λπ., αλλά όχι στα Μέγαρα και την Αίγινα. Η κατάληξη 3.ΕΝΙΚ. -έτανε, καταγεγραμμένη στην Εύβοια, στην ανατολική Στερεά και σε κοντινά στη Στερεά κυκλαδικά ιδιώματα, δεν καταγράφεται με βεβαιότητα στην Αθήνα.

1.ΠΛΗΘ.-2.ΠΛΗΘ.: -μαστίνε -μασθίνε, π.χ. *αλευρώνόμεμασθίνε* = -όμασταν, *ή-μασθίνε* = *ήμασταν*. Καταγράφονται και στη δυτική Κορινθία. Η μορφή της κατάληξης παραπέμπει σαφώς σε αναλογική επίδραση παλαιάς (μεσαιωνικής) κατάληξης του 3.ΠΛΗΘ. -όντουνε, προδρόμου της μεταγενέστερης -όντουνε(ε) > -όντουνε(ε) (Βλ. Παντελίδης 2005).

3.ΠΛΗΘ.: Στον «Καρπάθιο» καταγράφεται μόνο ως -όντουνε(ε): *επιανόντουνε(ε)*, *σηκωνόντουνε(ε)*, *ανασκουμπωνόντουνε(ε)*, και στο ρήμα *είμαι*: *ή-ντουνε(ε)*. Σε επιστολή του 1713 η κατάληξη καταγράφεται στην παλαιότερη μορφή της ως -όντουνε(ε): *εσυννογόντουνε(ε)* = *συνεννούσαν* (Λιάτα 1998: 259, υποσημ. 41. Στο πρωτότυπο: *αίσιννογόντουνε(ε)*). Καταγράφεται και στα Μέγαρα, σε τμήματα της Εύβοιας, και σε τμήματα της Πελοποννήσου και της ανατολικής Στερεάς.

Μαρτυρείται επίσης ο τύπος *ή-τονε*.

η) Σχηματισμός μεσοπαθητικής.

Κλιτική τάξη 2α-β: *βουλιόμαι* = *-ιέμαι*. Μεσοπαθητικός ενεστώτας σε -ιόμαι καταγράφεται και στα Μέγαρα (Μπεναρδής 2006: 39,73), την Εύβοια (Φάβης 1911: 48), σε μερικές περιοχές της Πελοποννήσου και στα Επτάνησα.

Κλιτική τάξη 2γ: *τσιουμώμαι* = *κοιμάμαι*. Ο ίδιος σχηματισμός καταγράφεται και στα Μέγαρα (Χατζιδάκης 1905: 384, Παντελίδης 2011: 56, 64-65) και σε μερικές περιοχές της Πελοποννήσου. 1.ΠΛΗΘ. *τσιουμώμαστε* σε επιστολή του 1717 (Λιάτα 1987: 52, 53, Παντελίδης 2011: 64-65).

Στο ρήμα *κλείνω*: *κλειούμαι*, το οποίο παραπέμπει σε ενεργητική φωνή *κλείω*.

θ) Παρατατικός οξύτων ρημάτων (κλιτική τάξη 2):

Κλιτική τάξη 2α: 2-3.ΕΝΙΚ. σε -αγεσ -α(γ)ε: *μίλαγεσ*, *αγάπα(γ)ε*, *πέρναγε*, *έτζαγε* (= *έγγιαγε* «άγγιζε, πείραζε»), *εφόραε* κ.λπ.

Κλιτική τάξη 2β: 3.ΕΝΙΚ. *έζηγε* = *ζούσε*, *βάρειγε*, *εκαρτέρειγε*, *λάλειε*, *μίλειγε*, *μπόρειγε* = *μπορούσε* (κατά τον αόριστο *μπόρεσε*)/*μπόρειγε*. Σχηματισμός καταγεγραμμένος σε πολλές άλλες ποικιλίες (Στερεά, Πελοπόννησος κ.λπ.).

Στο 3.ΠΛΗΘ. της κλιτικής τάξης 2 μαρτυρούνται τύποι σε *-ούσανε* (π.χ. *καρτερούσανε*).

ι) Παλαιοί απαρεμφατικοί τύποι στο σχηματισμό του μέλλοντα, παρεκτεταμένοι με /e/, απαντώνται σε επιστολές της αθηναϊκής οικογένειας Μέλου των αρχών του 18ου αι. (βλ. §4.5). (Για τη διευκόλυνση του αναγνώστη η ορθογραφία προσαρμόστηκε στη σημερινή λόγω του πλήθους των ορθογραφικών λαθών και των παρατονισμών στα πρωτότυπα). Για παράδειγμα, σε επιστολή του 1713 (Λιάτα 1998: 261, υποσημ. 43): *Ετούτες τες ημέρες τήνε παίρνουνε και θέλεις την έχεινε*. Σε επιστολή του 1714 (Λιάτα 1975: 123-124): *Δεν έχω άλλο πράμα να φορτώσω πλια, ως θέλεις ιδείνε, οπού της γράφω ξεκάθερα/ Όμως θέλεις ιδείνε πως εφόρτωσα εισέ όλα τα καράβια/ Θέλεις μου πιάσεινε σιγουριτά εις το μάλαμα και διά δουκάτα 1500/ είναι μετάξια ειδικά μου, ως θέλεις το ιδείνε*.

Παρόμοιοι τύποι απαρεμφάτου έχουν καταγραφεί και στο γειτονικό και συγγενικό μεγαρικό ιδίωμα (Παντελίδης 2011: 74): *πάρεινε, ειπείνε, καήναι* κ.λπ. Κατά τα άλλα σε παλαιά έγγραφα εμφανίζονται οι γνωστές από τη γραπτή χρήση της εποχής περιφραστικές μελλοντικές δομές.

ια) Ενεστώτες: *βαίνω* και *βγαίνω* = *βάζω, βγάζω*.⁴⁷ Στο κείμενο του Σκουζέ εμφανίζεται και ο ενεστώτας *βάλλω* (Thumb 1891: 125), *γένομαι, παγαίνω, πλουταίνω, γιομώζω* = *γεμίζω*,⁴⁸ *δώνω* = *δίνω, κάω* = *καίω*,⁴⁹ *κάμω*⁵⁰/*κάμνω* = *κάνω, πέτω* = *πέφτω*,⁵¹ *κρεμνάω* και *κρεμάζω, τηράζω* = *τηράω, μαζώνω, χρένω/χρίνω* = *λερώνω* (αρχ.ελλ. *χρίω*), *ψένω* = *ψήνω, μεινέσκω* = *μένω*,⁵² *ξοδιάζω* = *ξοδεύω, τινιάζω* = *τινάζω*,⁵³ *λούγω* = *λούζω, ανάφτω, ράφτω, στρίφ(τ)ω, τζάω* (<*αγγιάω*) = *αγγίζω* (και *τζίγομαι* = *θίγομαι, πειράζομαι, σύμφωνα με τον Καμπούρογλου 1912: 49: «σκανδαλίζομαι»*).

Ενεστώτες σε *-σσω*: *σφαράσσω* = *τρέμω, «παίζω»* (για το μάτι), *τάσσω* = *τάζω, τινάσσω* κ.λπ. Ανάλογοι σχηματισμοί μαρτυρούνται και στα Μέγαρα και την Εύβοια.⁵⁴

ιβ) Αόριστος.

Αόριστοι με το στοιχείο *-κ-* (μόνο στην οριστική) αντί *-σ-* της Κοινής Νεοελληνικής, κυρίως από ρήματα σε *-ζω* και *-νω* και ρήματα της κλιτικής τάξης 2 («οξύτονα»). Πρόκειται για ένα από τα βασικότερα γνωρίσματα της ομάδας, στην οποία ανήκει το παλαιοθηναϊκό ιδίωμα. Το 2-3.ΕΝΙΚ. λήγει με τσιτακισμό σε *-τσ-ες -τσ-ε* (με τσιτακισμό π.χ. *έμοιατσες, γέννητσε* κ.λπ.): *αλησμόνηκα, ανασάρωκα* = *σκούπισα (ανασαρώνω), άρεκε* = *άρεσε, έβρακα, γέννηκα, γέρακα, γιούρικα* = *γύρισα, δάκρυκα, έδιωκα, εζύμωκα, καβούρντικα, εκάθικα, εμεγάλωκα, έμοιακα, ξεπόρτικα, εξεφούρνικα* = *έβγαλα από το φούρνο, έπεκα, απέρακα, έπλακα, πόνεκα, πούλκα, σιάστικα* = *σάστισα, εσιουγιούρικα* = *συγύρισα, τσάστικα/εκιάκικα* = *τσάκισα, εφούρνικα, έχακα, έχιουκα* = *έχυσα, εψώνικα* κ.λπ. Ο σχηματισμός αυτός εμφανίζεται μόνο στην οριστική: *έδωκα*, αλλά υποτακτική να *δώσεις*.

Με το στοιχείο *-ζ-*: να *κρατήζω* (σε επιστολές του 1713 και του 1714, βλ. Λιάτα 1998: 256, υποσημ. 30, 258, υποσημ. 37), *τήραζε* (προστακτική) και (*α*)*ρώτηζα* (οι σχηματισμοί στον *Καρπάθιο* και στον *Σκουζέ*), *περπάτηζα* κ.λπ.

⁴⁷ Και στην Εύβοια, ανατ. Στερεά, Αίγινα, Μέγαρα και βορειοανατ. Πελοπόννησο. Ο ενεστώτας *βαίνω* μαρτυρείται για την Αθήνα σε έγγραφο του 1694 (βλ. Καμπούρογλου 1926: 229).

⁴⁸ Και στα Μέγαρα και σε πολλές άλλες περιοχές.

⁴⁹ Και στα Μέγαρα και την Εύβοια.

⁵⁰ Και στα Μέγαρα, την Εύβοια και την ανατολική Στερεά.

⁵¹ Και στα Μέγαρα και την Εύβοια.

⁵² Και στην Πελοπόννησο και άλλες περιοχές.

⁵³ Και τα δύο και στα Μέγαρα και την Πελοπόννησο.

⁵⁴ Ενεστώτες σε *-σσω* και στα Μέγαρα (Παντελίδης 2011: 66) και την Εύβοια (Φάβης 1911: 47, 50-51).

Άλλοι σχηματισμοί: *βάρησα* = *βάρεσα*,⁵⁵ *έκαμα*, *έμπηκα έμπητσες* = *μπήκα μπήκες*, *έπηρα* = *πήρα*, *ήρα* / *εύρηκα* (2.ENIK. *εύρητσες*), *μον φανίστηκε* = *φάνηκε*, έδωσε την εντύπωση, *να γένω* = *να γίνω*, *σφάηκα* = *σφάχτηκα*. Στο κείμενο του Σκουζέ εμφανίζονται επίσης οι εξής σχηματισμοί: *ήμπεν* = *μπήκε*, *ήμπαν* = *μπήκαν*. Υποτακτική: *να έμπει*, *ήβγε(ν)* = *βγήκε* (παράλληλα με *εβγήκεν*), *ήβγαμεν* = *βγήκαμε*.

Επίσης: *είπουνα* = *είπα*.⁵⁶ Μαρτυρείται και στο μεγαρικό και αιγινήτικο ιδίωμα, και παραπέμπει σε παλαιότερο σχηματισμό παρατατικού σε *-ουνα* στην κλιτική τάξη 2 (βλ. Παντελίδης 2011: 63-64, 69-70). Οι πηγές του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος δεν διασώζουν παρατατικούς αυτού του τύπου, ενώ σαφείς μαρτυρίες υπάρχουν μόνο για το ιδίωμα της Αίγινας (π.χ. *θάρρουνα*, *πόνουνα* = *θαρρούσα*, *πονούσα*, Thumb 1891: 115, 126).

Στον μεσοπαθητικό αόριστο (και αόριστο των *ανε-/κατεβαίνω*, *γίνομαι*) παρατηρείται διατήρηση αρχαιότερων τύπων 2-3.ENIK, π.χ. *σηκώθης*, *βρέθης*, *εκάη*, *εθυμώθη* (=θύμωσε), *σηκώθη*, *φάνη*, *ανέβη*. Επίσης 3.ENIK. μεσοπαθητικού αορίστου σε *-(τ/θ)ην-ε*, π.χ. *έθαυμάκτηνε* = *εθαμάκτηνε* «εξεπλάγη». Ανάλογοι τύποι καταγράφονται και στην Αίγινα,⁵⁷ τα Μέγαρα (Παντελίδης 2011: 70) και την Εύβοια. Κατά τα άλλα καταγράφονται τύποι με *-κ-* (και με τσιτακισμό: *-τσ-*), όπως της κοινής νεοελληνικής: *ετρυγονίστητσες* (<*-τηκ-ες*), *κόπητσε*, *κουβαλήθητσε*, *εκατέβητσε*, κ.λπ. Πρβλ. επίσης τον τύπο *εγίνη* = *έγινε*, σε χάραγμα του 1591 σε στύλο του Θησείου (Καμπούρογλου 1889β: 191).

Τύπο 3.ΠΛΗΘ. *επουλήθησανε* διασώζει επιστολή του αθηναίου Μ.Μέλου με χρονολογία 1720. Ανάλογοι τύποι έχουν καταγραφεί σε ευβοϊκά ιδιώματα. Στο ίδιο έγγραφο εμφανίζεται και ο τύπος *επουληθήκανε*, ενώ σε άλλη επιστολή του έτους 1720 καταγράφεται και ο τύπος *επουληθήσασι* (Λιάτα 1987: 33, υποσημ. 5, Λιάτα 1998: 247, υποσημ. 6).

ιγ) Τετελεσμένοι χρόνοι: Στην ενεργητική σχηματίζονται με την τετελεσμένη μετοχή σταθεροποιημένη στον τύπο του πληθυντικού του ουδετέρου, χωρίς συμφωνία με το αντικείμενο του ρήματος. Ο ίδιος σχηματισμός έχει καταγραφεί και στα Μέγαρα, την Εύβοια και τμήματα της Πελοποννήσου (π.χ. Κορινθία) κ.α. Σε αμετάβατα ρήματα μαρτυρείται σχηματισμός με το ρήμα *είμαι*: *τò μοναστήριον τò είχον έρημον άφισμένα* = *το είχαν αφήσει* (στον Σκουζέ), *τήν όποίαν είχε δοσμένα* (έγγραφο, Πετρόπουλος 1957: 130), *τί μ' έχεις καμωμένα* = *τι μου έχεις κάνει* (σε άσμα), *ματιασμένα θα σ' έχουνε* = *θα σε έχουν ματιάσει* (Καρπάθιος), *είχε 'πωμένα να...* = *είχε πει να...*, *ρουφηγμένα σου έχουνε τη καρδούλα σου* (Καρπάθιος), *Τò μοναστήρι τò είχον έρημον άφησμένα* (Σκουζές), *τò νάχτι όποϋ τού είχον δοσμένα* (Σκουζές), *τούς έχει άδικημένα* (Σκουζές), *ήσαν γενομένα* = *είχαν γίνει* (έγγραφο του 1831, Πετρόπουλος 1957: 624), *ήτον μεινεσμένο* = *είχε μείνει* (Σκουζές), *ήτον τρεις βολές άγωγή είς Κωνσταντινούπολη παγαιμένη* (Σκουζές).

Καταγράφεται και χρήση της μετοχής σε συμφωνία με το αντικείμενο: *όσες έχω γιατρεμένες από τούνα* = *όσες έχω γιατρέψει από αυτά* (Καρπάθιος).

Με ρηματικό επίθετο σε *-τος*: *ήτον φευγάτοι* = *είχαν φύγει* (Σκουζές).

ιδ) Προστακτική:

Ενεργητική: *πιε* = *πιες*, *στέκα* = *στάσου*.

Μεσοπαθητική: *κρύφ-του* = *κρύψου*, *τινάχ-του* = *τινάξου*, *στά-θου*. Ο ίδιος τρόπος σχηματισμού και στα Μέγαρα (Παντελίδης 2011: 73).

Τύπος 2.ΠΛΗΘ. από το προτρεπτικό μόριο *άντε*: *αντείστε*.

⁵⁵ Και σε Εύβοια, Μέγαρα, ανατολική Κορινθία κ.λπ.

⁵⁶ Σε επιστολή του 1713, Λιάτα (1998: 259, υποσημ. 41).

⁵⁷ Thumb (1891: 116). Στο ιδίωμα της Αίγινας παρατηρήθηκε εξάπλωση του νέου σχηματισμού σε ολόκληρο το κλιτικό παράδειγμα.

ιε) Τετελεσμένη μετοχή: *φαμένος* = υφασμένος, *χωσμένος* = χωμένος.

ιστ) Ρηματικό επίθετο *τσεντιστός* = κεντητός (και στην Πελοπόννησο).

ιζ) Τύποι αμετάβατων «μετοχών» μεσοπαθητικής μορφολογίας εμφανίζονται στο κείμενο του Σκουζέ, γνωστοί και από άλλες γλωσσικές ποικιλίες και κείμενα: *ερχάμενος*, *πηγαινάμενοι*. Πρβλ. επίσης τον τύπο (*α*)*περαζόμενος* = περασμένος (*τὸν ἀπεραζόμενον μῆνα Αὐγούστον*) σε επιστολή του έτους 1583 της Αγίας Φιλοθέης της Αθηναίας (Μέρτζιος 1954: 123-124).

5.2.4. Παραγωγή

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ακόλουθα:

α) Προθήματα:

ανα-: *αναγελάω* = κοροϊδεύω, *ανακλαρώνω* = πετάω βλαστούς, *ανασαρώνω* = σκουπίζω, *ανασουρώνω* (←*σουρός*;=σωρός) = τακτοποιώ, *ανατσουκλίζω* (*ανακυκλίζω* = ξετυλίγω το νήμα από το αδράχτι και το τυλίγω στο τυλιγάδι), *αναχασιάζω* = ανοίγω λίγο (την πόρτα, πρβλ. *χάσκω*), *αναχουμίζω* = γεμίζω εντελώς, *ανισπάζομαι* = ασπάζομαι (τα εικονίσματα), προσκυνάω.

ανε-, στερητικό πρόθημα: *α(νε)γνώριστος*.⁵⁸

ξε-: *ξήλιος* = σκιά (σε έγγραφα των δεκαετιών του 1820 και του 1830: *το ξήλιο*, ουδέτερο).

παρα-: *δεν παρακούω* «δεν πολυακούω, δεν καλοακούω». Ανάλογοι σχηματισμοί και στην Πελοπόννησο.

σου- (*σιου-* < αρχ.ελλ. *σύν*): *σούβροχος* = πολύ βρεγμένος, *σούγκαϊμα* = σύγκαμα, *σουγκάρταλος* = με όλα του τα καλάθια, δηλ. τα υπάρχοντα, *σούζουλος* = με όλα του τα ξύλα, *σουδύο* = ανά δύο (< *συ(ν)δύο*), *σουμπάθειο*, *σουμπλιστής* = ιδιοκτήτης συνορεύοντος ακινήτου, *σουμαζώνω* 'συμμαζεύω', *σούναμμα* = ξυλαράκια με τα οποία ανάβουν φωτιά, *ξεσουνερίζομαι*, *σουννυφάδες* κ.λπ.

β) Επιθήματα.

Υποκοριστικά:

-ίτσα: *Ασπασίτσα* ← *Ασπασία*, *αυγίτσα* = αυγούλα, *εγγονίτσα* = εγγονούλα.

-ίφι (βλ. §4.1 και 4.3).

-ίχος: *Σωτήρχος* (*Σωτήρ-ίχος*) = Σωτηράκης

-όπουλο, *-οπούλα*: *άνωγόπουλον* = μικρό ανώι, *κακκαβόπουλο* = μικρό κακκάβι (καζάνι), *κασελοπούλα* = κασελίτσα, *λιθαρόπουλα*, *μαντηλόπουλα* (όλα τα παραδείγματα σε έγγραφα), *πυργόπουλο* κ.λπ. Υποκοριστικό επίθημα με πολλές μαρτυρίες σε βυζαντινά κείμενα.

Άλλα επιθήματα:

-έα: Σχηματίζει και ουσιαστικά δηλωτικά οσμής (Hatzidakis 1893: 270) π.χ. *γαλατέα*, *λαδέα*, *τυρέα*.

-έσσα: Στο επίθημα αυτό σύμφωνα με τον Καρατζά (1944) έχουν συγχωνευτεί τρεις διαφορετικοί αρχικοί σχηματισμοί: *κουτέσσα* = κουτή, *Λογοθετέσσα* = γυναίκα του *λογοθέτη* (αξίωμα) (ρομανικό *-essa*), *Φτωχέσ(ι)α* ανδρωνυμικό (αρβαν. *-eshë*), *Λιεπουρέσσα* = γυναίκα από το χωριό Λέπουρα (*-αίισσα*).

-ήθρα: *ζινήθρα* = ξινό κρασί.

-ίδι: *σκαφίδι* = σκάφη, *σκοτίδι* = σκοτάδι, *νιψίδι* = φτιασίδι.

-ίτικος και *-άτικος* (κοιν.νεοελλ. *-ίδικος*, *-άδικος*): Σχηματίζει επίθετα από επαγγελματικά ουσιαστικά. Δείγματα εντοπίζονται σε έγγραφα της δεκαετίας του 1820 (Πετρόπουλος 1957) και προσδιορίζουν το ουσιαστικό *εργαστήρι*: *καβετζίτικον* (*καβετζής* = καφετζής), *μπογιατζήτικον*, *παπουτζίτικο*, *σαπου(ν)τζήτικον* (←*σαπουντζής*

⁵⁸ Σε έγγραφα (Πετρόπουλος 1957). Από το περικείμενο προκύπτει ότι πιθανόν χρησιμοποιείται με την έννοια «εξ αδιαρέτου».

←σαπούνι), ψωμάτικον κ.λπ. Ανάλογοι σχηματισμοί έχουν καταγραφεί και στην Πελοπόννησο.

-ινος: βούρλινος = από βούρλο, κάρινος = από ξύλο καρυδιάς, λάινος = από ξύλο ελιάς, σούτσινος (σύκινος) = από ξύλο συκιάς (και σούτσιννα/σύκιννα = συκιές), κ.λπ.

-ινός: μεσινός (και μεσιανός) = μεσαίος, νοτινός = νότιος, παλαινός = παλαιός.

-ίχη: Ανδρωνυμικό επίθημα, το οποίο σύμφωνα με τον Καρατζά (1941) ανάγεται σε αρχαίο-ελληνιστικό υποκοριστικό -ίχος -ίχη (δωρ. -ίχᾶ): Σκουζίχη (←Σκουζές), Χαϊμαντίχη (←Χαϊμαντάς), Κοσμίχη (←Κοσμάς) κ.λπ.

-μή: ποδεμή = υπόδηση, ζευγάρι παπούτσια.

-μονή: ζυμονή = φαγούρα, κνησμός. Επίσης ουσιαστικό *ταραμονή* (= θύελλα, τρικυμία, από το *ταράσσω*) μαρτυρείται ως δάνειο στα αρβανίτικα της Σαλαμίνας κ.α. (Φουρίκης 1933: 165).

-νιά: βραδινιά = βραδιά (στον Σκουζέ).

-ουλιά: τραγουλεά = τραγίλα (Hatzidakis 1893: 267).

-ούρα: ακλαδούρα = ακλάδευτο αμπέλι, φαγούρα = (έξοδα) διατροφή(ς).

-ση: πείραξη = ενόχληση, πόρεψη = αποχωρητήριο, συγύριση = οικοσκευή, εξοπλισμός (και *συγυρι(κ)ό*).

-σύνη: δικοσύνη = συγγένεια (←δικός), ξεμπουρδουλοσύνη (και ξεμπουρδουλιό) = αναισχυντία, αδιαντροπία, ελευθεριάζουσα συμπεριφορά.

-τρα: ζώστρα = ζωστήρα, τυροτρίφτρα = τυροτρίφτης.

5.2.5. Σύνθεση

Παρατίθενται εδώ ενδεικτικά μερικά σύνθετα, ορισμένα από τα οποία μαρτυρούνται στα έγγραφα:

ανεμόλογα = λόγια «του αέρα»

ανυφαντόλακκος = χώρος στο κατώι του αθηναϊκού σπιτιού, όπου τοποθετούσαν τον αργαλειό

αραπομοίρα = πιθ. κακομοίρα (πρβλ. και *μαύρος* = δύστυχος)

αραποσुकέα (*αραποσουτσέα*) = φραγκοσुकιά

αφαντόλογος = αυτός που λέει αδιανόητα, απίστευτα πράγματα

γεροθρόφηση = γηροκόμηση

ζουθροφώ (*ζωστρέφω*) = διατρέφω, συντηρώ

καφέμπρικο/καβέμπρικο = μπρίκι του καφέ

κλωθογιούρα = υβριστικός χαρακτηρισμός γυναίκας (=αυτή που «κλωθογυρίζει»)

κοτσινάπια = ποικιλία κοκκινωπών αχλαδιών (*κότσινος* < *κόκκινος* + *άπιον*)⁵⁹

κουτσόμηλο = δαμάσκηνο

κωλοβελόνης = καλικάντζαρος

μαγιολύτης = κόκκαλο που χρησιμοποιείται σε μαγική πρακτική (λύνει τα μάγια)

μακελοκόβω = σφάζω

μαλωκουριάζω = τσακώνομαι, καβγαδίζω⁶⁰

ματόφλουδα = βλέφαρα

μόνοφτος = (για αγγεία) με μία λαβή (*φίτι* = αφτί)

μπαλοστρωνίζω = χοροπηδάω και στριφογυρίζω (πιθ. ιταλ. *ballo* = χορός + *στρωνίζω* = στριφογυρίζω ανήσυχ⁶¹)

ξενοτσούτης = μοιχός (ξένος + *κοίτη*)

(ο)σπιτοκάθηση/-εση = κατοικία

πανωγόμι = φόρτωση υποζυγίου πάνω στο σαμάρι

⁵⁹ Και σε αρβανίτικα ιδιώματα της Αττικής: *κοσιπαρje-a* (Πέτρου-Μεσογειτής 1940: 231).

⁶⁰ Πρβλ. και λήμμα *μαλοκουριάζω* στο Ηπίτης (1909).

⁶¹ Καταγράφεται σε επτανησιακά ιδιώματα.

πρωτογαλέα = το πρώτο γάλα της προβατίνας και της κατσίκας (*πρωτογαλιά*)

σουρουπογναλάτσι = καθρεφτάκι

σταμπό(λ)σιαλι = πιθ. σάλι (είδος μάλλινου υφάσματος) κωνσταντινουπολίτικου τύπου

τσεφαλογιούρι = μαντήλι με το οποίο έδεναν γύρω-γύρω το κεφάλι

φρόσομα = κάλυμμα πηγαδιού, χείλος πηγαδιού (*φρέαρ* + *στόμα*)

φωτιοκαϊμένος = καμμένος στη φωτιά, μεταφορικά «καϊμένος, δύστυχος».

5.3. Σύνταξη

5.3.1. Δείγματα επίταξης των ασθενών τύπων της προσωπικής αντωνυμίας

Διασώζονται σε νοταριακά έγγραφα της περιόδου 1549-1669 (Καμπούρογλου 1889β: 179-185): *ἔδωκά του* (1549), *ἔδωκά τα* (1573), *ἐπούλησά τα* (1598), *εἶχε ταις παρμέναις* = τις είχε πάρει (1635), *ἐπληρώσαμε το* (1648), *ἔδосέν της και ἔλαβέν τα* (1669). Άλλα παραδείγματα: *θα φύγω λέω σου* (Καμπούρογλου 1912: 50), «*έβγα*» *λέω σου* (1924: 78). Επίσης στον *Καρπάθιο*: *προσυνούμε τονε* = τον προσκυνούμε (πιθ. λογότυπος).

Επίταξη καταγράφεται και στις υπόλοιπες ποικιλίες της ίδιας ομάδας (Μεγαρική, Αιγινήτικη, Ευβοϊκή), αλλά και σε πλήθος άλλων.

5.3.2. Δευτερεύουσα ειδική πρόταση σε θέση αντικειμένου

Στην περίπτωση του ρήματος *θαρρώ* εισαγόμενη με το *που*. Παραδείγματα από τον *Καρπάθιο*: *Θαρρείς που σου χωρατεύω;* = Νομίζεις ότι σου χωρατεύω;, *Τιγάρις θάρρευγες που σε γέλαγα;* = Μήπως νόμιζες ότι σε κορόιδευα;

5.3.3. Ευχετικές-αντιγεγονοτικές δομές

Εκφέρονται με το *να* + παρατατικό του ρήματος *έχω* + συνοπτική υποτακτική:⁶² *Να μην είχα φτάσω μηδέ να 'χα σώσω την ώρα που έβγαίνα* (=έβγαζα) *το ποδάρι μου όζω* (στον *Καρπάθιο*) = να μην έφτανα, να μην έσωνα, *Εκατό φορές το είπα να μην είχα γεννηθώ, και στην ιδική σου αγάπη να μην είχα μπερδευθώ* (σε αθηναϊκή παραλογή, βλ. §4.24).

5.4. Λεξιλόγιο

5.4.1. Επιρρήματα

ακόμη = λοιπόν,⁶³ *απαναπανωτού* = «τὸ ἐν ἐπάνω εἰς τὸ ἄλλο» (Καμπούρογλου (1911α), *απότσεις* = κατόπιν (<από εκεί), *γιούρου* = γύρω, *δέρδεμες τσαι σώνει* = σώνει και καλά, *εδέκι* = έτσι ακριβώς (<ἔδε+ἔτσι), *επά* = εδώ, *έτσα* = έτσι, *καλικούρα* = σήκωμα πάνω στις πλάτες, *κάνεμου* = τάχα, δήθεν, τουλάχιστον, *κάτου*, *μαθές* (π.χ. *καλέ ντα μαθές; Θαρρείς που σου χωρατεύω;*) = που λες, λοιπόν, *μηγάρις;* = μήπως; σάμπως; *μονοτάρου* = μεμιάς,⁶⁴ *ζέχως* = ζέχωρα, *ζώπεκα* = ελαφρά, επιδερμικά (*ζώπετσα*), *όποτες* = όποτε, *πάλε* = πάλι, *πάνου*, *παρατιμής* = κάτω από την πραγματική αξία, *πλέα/πλιό(νε(ς))* = πια, *ταχιά* = αύριο, *τιγάρις;* = μήπως; *τότες/τότενες* = τότε, *τρουγιούρου* = τριγύρω, *τσ' απέ* = κι ύστερα, *υστερνά* = ύστερα, *χέρι-χέρι* = γρήγορα, μάνι-μάνι.

⁶² Στο συγγενικό μεγαρικό ιδίωμα καταγράφονται αντίστοιχες δομές με συνοπτικό απαρέμφοτο αντί συνοπτικής υποτακτικής: *να 'χες καήναι «να καιγόςουν»* (Παντελίδης 2011: 77).

⁶³ Σύμφωνα με τον Καμπούρογλου (1911α): «κατά τήν διήγησιν π.χ. “καί τί κάνετε ακόμη, καλά είσαστε;”».

⁶⁴ Και στα Μέγαρα, την Πελοπόννησο κ.λπ.

5.4.2. Σύνδεσμοι - μόρια - συμπληρωματικοί δείκτες

αμιά / αμμή = όμως (τουρκ. *amma*), απόντες = από τότε που (και απόντας), γιάντα; = γιατί; γιαντά = διότι, *δα* = α) λοιπόν, β) εμφατικό,⁶⁵ *εδέ* = ιδού, *ειδέ* = ειδάλλως, αλλιώς/ειδέ και = ειδάλλως αν, *κι αμμή* = εμ;, *κάνε* = μήπως; *μόνε* = μόνο, παρά, αλλά (αντιθετικό), *μπιλέμ* 'ακόμη και (αν)' (τουρκ. *bile(m)*), *όντες* = όταν, *πάραξε* = αλλά, εκτός από (πρβλ. *πάρεξ*), *πρίχου* = προτού.⁶⁶

5.4.3. Επιφωνήματα – προσφωνήσεις

Χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα:

α. Καμπούρογλου (1911α): «*αίνε* και *αίνή* (μωρέ και μωρή, ή μαρή· έφώναζον συνήθως “*αίνε σου*” ή “*αίνή σου* = μωρέ σύ ή καλέ σύ”»». Επιφώνημα αντίστοιχο του κοινού νεοελληνικού *βρε* και *μωρέ/μωρή*). Στον *Καρπάθιο* ορθογραφείται με <ε>: *Ενέ δε ντρέπεσαι, μονέ θέλεις τσαι γιουναίκα;, Εμένα, ενέ, να δόσεις κλωτσιά;*

Το επιφώνημα ήταν σε χρήση και στα Μέγαρα, ενώ υπάρχουν καταγραφές και από την Πελοπόννησο. Σύμφωνα με τον Πιττάκη (1852: 663) είχε και δεικτική χρήση («ιδού, να») π.χ. *ένι τόσα ψαρώνια*. Με τη χρήση αυτή μαρτυρείται και στην Πελοπόννησο (*ένι τος* = να τος). Εάν το *ενί* = ιδού συνδέεται ετυμολογικά με τα *ενέ ενή*, τότε η διάκριση γένους (*ενέ: ενή*) θα προέκυψε από επανάλυση του *ενί* ως θηλυκού (*εν-ή*).

β) *βι!* «ω!» και: *βι-βι(-βι)!* = *πω-πω(-πω)!* Επίσης *ιβί*. Ο Καμπούρογλου το ορθογραφεί με <οι> και δίνει ως σημασία το «μπα!» (1911α).

γ) *γιε μου*, πιθανόν ανάλογο με το κοιν. νεοελλ. *καλέ/καλή μου*. Χρησιμοποιείται ανεξαρτήτως του φύλου του συνομιλητή, και μάλλον δεν σχετίζεται ετυμολογικά με το ουσιαστικό *γιοσ*. Σύμφωνα με τον Μπεναρδή (2006: 139) χρησιμοποιείται και ως κειμενικός δείκτης («μόριον έπιβεβαιωτικών» και «προεξαγγελτικών»). Τα παραδείγματα όμως από το κείμενο του Καρπάθιου δεν φαίνεται να επιβεβαιώνουν τις χρήσεις αυτές.

δ) *(ε)ίρος* = γιούχα (Καμπούρογλου 1889α: 350, 1911β).

ε) *λιω*: Μαρτυρείται στον «Καρπάθιο»: *Μηγάρις λιω από την ομορφία ματιαζόντουνε οι αθρώποι*; Η ετυμολογική του προέλευση είναι πιθανόν το ρήμα *λέω* και ίσως είναι συγγενικό του μαρτυρούμενου σε πελοποννησιακά και μανιάτικα ιδιώματα *λω*. Η σημασία του είναι παρεμφερής με το κοινό νεοελληνικό *καλέ*.

δ) *γιαπά* (<*για επά*) = ιδού, να. Αναφέρεται από τον Θ. Ζυγομαλά (βλ. §4.3).

5.4.4. Αρχαϊσμοί

Στο παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα καταγράφονται και αρκετά λεξιλογικά στοιχεία, τα οποία στη νεοελληνική ετυμολογία και διαλεκτολογία χαρακτηρίζονται ως «αρχαϊσμοί». Αρκετά από αυτά δεν είναι καταγεγραμμένα στο Λεξικό Ανδριώτη (Andriotis 1974). Δεν μπορεί εδώ να γίνει φυσικά πλήρης καταγραφή:

αγκούλα = ράβδος, μαγκούρα (*άγκύλη*).

αλόχτερας = κόκορας (*άλέκτωρ*).

αμπολή = τέλος/όριο του χωραφιού (*άναβολή*).

άντηρας = πρανές λόφου (*άνδηρον*).

αντρομίδα = χοντρή μάλλινη κουβέρτα (*ένδρομίς*).

απεικάζω = παρομοιάζω (*άπεικάζω*).

⁶⁵ Παραδείγματα από τον «Καρπάθιο»: α) *Πήγαινε δα, παιδάτσι μου, να της ειπείς να 'ρθει / Να τηνε δα τσόλας έρχεται! / Μακάρι δα, παιδάτσι μου./...την ώρα που με εφώναζε η τσουρα-Καλλιοπίτσα δα η λεγόμενη, για να πάμε στο παζάρι, από τη βιάση μου αλησμόνηκα το κατώι του σπιτιού μου ανοιχτό / Ας πάω δα τσαι εγώ τώρα, παιδάτσα μου, γιαντά επέρατσε η ώρα,* β) *τούνοι δα, τούνα δα, ετσείνα δα κ.λπ.*

⁶⁶ Επιστολή του 1713, Λιάτα (1998: 258, υποσημ. 36).

αρπεδόνι = «ή άκρα τοῦ ὑφάσματος» (Καμπούρογλου 1911α) (*άρπεδών*).

βρυάζω = βρίθω (*βρυάζω*).

γεργάθι = πλέγμα από από σχοινί ή βούρλο ή άλλα φυτά για τη μεταφορά αχύρων κ.λπ. (*γυργάθιον*, υποκορ. του *γύργαθος / γέργαθος*)

γληφονάτσι = είδος χόρτου, «άγριος ήδύοσμος», ηδύοσμος ο γλήχων (*βλήχων / γλήχων*).

δραμή = τρέξιμο (*δραμοῦμαι, δράμημα*).

έντζαιρος = φρέσκος (π.χ. *έντζαιρο ψωμί*, αρχ. *έγκαιρος*).

κολυμπρία = πολλή βροχή (*πολυομβρία*, με παρετυμολογική επίδραση του *κολυμπώ*, η λέξη με τη μορφή αυτή και στα Μέγαρα).

κούνος = κουκουνάρι (*κῶνος*).

κρόδια = οπωροφόρα δέντρα (*άκρόδρυα*).

λακάτη = ρόκα του αργαλειού (*ήλακάτη*).

λιοφουτάδες = ελαιόδεντρα (*έλαιόφυτον*).

μαμάτσουλο = κούμαρο (*μιμαίκυλον*).

μερούσια = μεροκάματα (*ήμερούσιον*).

μινυρίζω = νανουρίζω (*μινυρίζω*).

μόνοφτος (για αγγεία) = με μία λαβή (*φίτι* = αφτί, «λαβή», αρχ. *μόνωτος*).

ομπρίδια = «σταγόνες ὕδατος πίπτουσαι έκ τῶν τοιχωμάτων νεοανοιγέντος φρέατος», Καμπούρογλου 1912: 47, αρχ. *όμβρος*).

παρίπι = μουλάρι (*πάριππος*).

σιτεύομαι = παχαίνω, φουσκώνω (και για φαγητά κατά την ετοιμασία τους).

σπάθη = εργαλείο με το οποίο χωρίζουν το υφάδι από το στημόνι (*σπάθη*).

ροδαμός = κλαδί (*όρόδαμνος/ρόδαμνος*).

φορμός = κοφίνι από βούρλα με το οποίο μεταφέρουν τις ελιές στο ελαιοτριβείο για σύνθλιψη (*φορμός*).

χουλιάρι = κουτάλι (*κοχλιάριον*).

5.4.5. Λεξικά δάνεια

Στο παλαιοθηναϊκό ιδίωμα μαρτυρείται μεγάλος αριθμός τουρκικών κυρίως δανείων η πλειονότητα των οποίων δηλώνουν τμήματα των οικοδομών, κομμάτια της παραδοσιακής φορεσιάς, κομμάτια της οικοσκευής-επίπλωσης, σκεύη κ.ά. Πολλά από τα λεξικά αυτά στοιχεία, όπως είναι αναμενόμενο εμφανίζονται στα νοταριακά έγγραφα, και ιδιαίτερα στα προικοσύμφωνα, της εποχής της τουρκοκρατίας. Δεν λείπουν φυσικά και τα ενετικά δάνεια.

Λόγω του μεγάλου αριθμού των δανείων, θα παρουσιαστούν εδώ ενδεικτικά μερικά μόνο:

α) Τουρκικά δάνεια:

Οι σύνδεσμοι *αμμά* = όμως (*amma*) και *μπιλιέμ* = ακόμη και (αν) (*bile(m)*), βλ.

§5.4.2.

αγντάς = ειδικό μείγμα για αποτρίχωση, αποτελούμενο από κολλώδεις ουσίες (*ağda*).

νάχτι = το χρηματικό τμήμα της προίκας (*nakit*, απότερης αραβικής προέλευσης).

ορτάσοφας = μακρύ και πλατύ ανάκλιτρο (*orta, sofa*).

πακράτσι = είδος μεταλλικού δοχείου (*bakraç, bakır*, πρβλ. *μπακίρι*).

περτσέμια = τούφες μαλλιού που πέφτουν στις δύο άκρες του προσώπου, τσουλούφια (*percem*).

σακάτικός = σπασμένος, χαλασμένος (αναφέρεται και σε αντικείμενα, τουρκ. *sakat*).

σαλκούμια = είδος μεγάλων σκουλαρικών (*salkım*).

σαλτανάτια = μεγαλεία, φιγούρες, επίδειξη (*saltanat*).

σαντσακί = πιθ. διακοσμητική δαντέλα (με κρόσια) στο γυναικείο μαντήλι του κεφαλιού (*sançak*).

σαμσακίτζι = κολλώδης ουσία που χρησιμοποιείται στην αποτρίχωση (*çam sakizi* = ρητίνη)

τεσλίμι = «τελεία πάλησις», παραχώρηση, παράδοση κ.λπ. (*teslim*).

τερλίκι = είδος υποδήματος (*terlik*).

τσερτσεβές = κάσα, πλαίσιο (π.χ. της πόρτας) (*çerçeve*).

χάψη = φυλακή, «στενή» (*hapis*, απώτερης αραβικής προέλευσης).

χοτόζι = τμήμα του γυναικείου κεφαλόδεσμου της παραδοσιακής αθηναϊκής φορεσιάς (πρβλ. και Καμπούρογλου 1896: 40: «Όπισθεν τῆς κεφαλῆς ἡ νύμφη ἐφόρει, ὡς εἴπομεν, μικρὸν φέσιον, *χοτόζι* ὀνομαζόμενον, δεδεμένον διὰ χρυσοῦ *τσεβρέ*. τοῦτο μόνον διετήρει ἡ νύμφη ἐκ τῆς παρθενικῆς ἐνδυμασίας») < *hotoz*.

β) Ιταλικά-ενετικά δάνεια:

κολοράδος = χρωματιστός.

πινιάτα = είδος μικρού πήλινου δοχείου για τη φύλαξη μελιού, λαδιού κ.λπ.

ρούγα = δρόμος.

σπία = κατάδοση, σπιουνιά.

γ) Αλβανικά:

κόκατρης = ανόητος, χοντροκέφαλος (αλβ. *kokëtrashë*).

6. Συμπεράσματα

Το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα εθεωρείτο μέχρι πρόσφατα ως ένα ιδίωμα από το οποίο διαθέτουμε πενιχρό υλικό. Η ενδελεχής έρευνα και αξιοποίηση όμως αρχαιικών πηγών, παλαιότερων αναφορών σε γραμματικές, μελέτες και πραγματείες, περιηγητικά χρονικά κ.ά., αλλά και τα πολύτιμα εκτενή δείγματα ιδιοματικού λόγου σε θεατρικά έργα του 19ου αι. συνέβαλαν στο να αποκτήσουμε πολύ πιο ξεκάθαρη εικόνα για τη φυσιογνωμία του ιδιώματος. Περαιτέρω έρευνα πιθανόν να αποδώσει και άλλο, άγνωστο ή παραγνωρισμένο μέχρι σήμερα, υλικό, το οποίο είτε θα προσθέσει νέα στοιχεία, είτε (και) θα επιβεβαιώσει όσα είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε σήμερα, γεγονός πολύ σημαντικό δεδομένης της αδυναμίας απευθείας πρόσβασης στο ιδίωμα εξαιτίας της έλλειψης φυσικών ομιλητών εδώ και πάνω από έναν αιώνα πλέον. Επιπλέον, ίσως αποδώσει περαιτέρω υλικό για άλλες ελληνικές γλωσσικές ποικιλίες της Αττικής, όπως π.χ. του Ωρωπού, για την ελληνοφωνία του οποίου, όπως είδαμε, υπάρχουν σαφείς αναφορές. Η αξιοποίηση γλωσσικού υλικού από αρβανιτόφωνες περιοχές μπορεί να αποτελέσει ένα ακόμη γόνιμο πεδίο έρευνας, όχι μόνο επί των ελληνικών ιδιωμάτων αλλά και επί της διγλωσσίας και της γλωσσικής μετατόπισης στον ελληνόφωνο χώρο.

Η κατάταξη του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος στην ομάδα που περιλαμβάνει τα ιδιώματα της νοτιότερης Εύβοιας, των Μεγάρων και της Αίγινας είναι βεβαίως γνωστή από την εποχή του Γ. Χατζιδάκι. Από το υλικό που συγκεντρώθηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας όμως διαφαίνεται μια πιο διαφοροποιημένη εικόνα για τη σχέση του ιδιώματος με άλλες γεωγραφικά κοντινές. Ήδη από το 1940 ο Dawkins είχε διατυπώσει την υπόθεση περί ύπαρξης μιας ευρείας παλαιότερης διαλεκτικής ζώνης που περιλάμβανε, εκτός από το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα και τους άμεσους συγγενείς του, και ένα ευρύτατο τμήμα της γειτονικής Πελοποννήσου, χωρίς όμως να δίνει παραθέτει συγκεκριμένα στοιχεία. Σε ανάλογη υπόθεση προέβη το 1981 σε μία ελάχιστη γνωστή και σύντομη, αλλά σημαντική συμβολή του ο Adams στηριζόμενος σε λίγα τον αριθμό αλλά πολύ συγκεκριμένα στοιχεία, όπως είναι ο τσιτακισμός και η τροπή του /y/ σε /ju/. Θεώρησε μάλιστα την Αθήνα ως την εστιακή περιοχή γένεσης αυτής της ευρύτατης

ζώνης κατά το 10ο-11ο αι. (1981: 185), ζήτημα το οποίο πρέπει όμως να διερευνηθεί βαθύτερα. Ο Χατζιδάκις και ο Καμπούρογλου είχαν επίσης εκφράσει την άποψη ότι το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα εμφανίζει σαφή συγγένεια με τα μανιάτικα («λακωνικά» κατά τον Καμπούρογλου) αποδίδοντάς την σε πληθυσμιακές μετακινήσεις, τις οποίες αδυνατούσαν να τεκμηριώσουν ιστορικά (Hatzidakis 1893: 286, Καμπούρογλου 1896: 225).

Η καλύτερη γνώση που έχουμε πλέον για τις γλωσσικές ποικιλίες της Πελοποννήσου (και στη διαχρονία τους) επιβεβαίωσαν πάντως την υπόθεση του Dawkins και του Adams. Η εξέταση μάλιστα γλωσσικού υλικού από την ανατολική Στερεά σε συνδυασμό με τις σαφείς αναφορές του Καμπούρογλου ήδη από τα τέλη του 19ου-αρχές του 20ού αι. σχετικά με τον σε μεγάλο βαθμό κοινό γλωσσικό χαρακτήρα της ελληνόφωνης Βοιωτίας με την ομάδα στην οποία ανήκει το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα αποκάλυψε ότι η παλαιά αυτή διαλεκτική ζώνη ήταν ακόμη ευρύτερη και περιλάμβανε άλλοτε σημαντικό τμήμα της νότιας ηπειρωτικής Ελλάδας, ίσως και μερικά κοντινά νησιά του Αιγαίου (βλ. Παντελίδης 2016). Η γλωσσική κατάσταση της ανατολικής Στερεάς έγινε βέβαια περιπλοκότερη από την εγκατάσταση των Αρβανιτών και πληθυσμών βορείων ιδιωμάτων σε σημείο που να είναι δύσκολη η αποκάλυψη της παλαιότερης κατάστασης. Για μια σαφέστερη εικόνα του πλέγματος σχέσεων του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος, πρωτίστως με τα θεωρούμενα ως πιο άμεσα συγγενικά του αλλά και με άλλα θα χρειαζόταν, εκτός από περισσότερο υλικό από αρκετές διαφορετικές εποχές, και η πρόσβαση σε υλικό της μεσαιωνικής ελληνικής. Έτσι θα διευκολυνόταν η χρονολόγηση των γλωσσικών νεωτερισμών, γεγονός σημαντικότατο για την αποσαφήνιση του παραπάνω ζητήματος (βλ. Horrocks 2010: 281).

Το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα μοιράζεται με τα γειτονικά των Μεγάρων και της Αίγινας, εκτός από τα γενικά χαρακτηριστικά της ομάδας, την κατάληξη του 3.ΠΛΗΘ. του μεσοπαθητικού ενεστώτα *-όντουνε* (π.χ. *καθόντουνε* = κάθονται), καθώς και τον αόριστο *είπουνα* = είπα. Με το μεγαρικό μοιράζεται και τις καταλήξεις του πληθυντικού του μεσοπαθητικού παρατατικού *-μαστene/-μαστine* *-σαστene/-σαστine* και *-όντισανε*, οι οποίες καταγράφονται και στη γειτονική Κορινθία, αλλά με βάση τουλάχιστον το υλικό του Thumb, απουσιάζουν από την Αίγινα.

Με ευβοϊκά ιδιώματα (αλλά όχι με το μεγαρικό και το αιγινήτικο) μοιράζεται την απλοποίηση του συμπλέγματος <στο> (με *τσ* από τσιτακισμό) σε <σ>, π.χ. *σκυλί(ν)>στσιουλί>σουλί* (=σκυλί). Σύμφωνα με την ενδιαφέρουσα μαρτυρία του Ross (1845) το ισόγλωσσο περιλάμβανε και τμήμα της Βοιωτίας, περιοχή που συνήθως δεν κατατάσσεται στην ομάδα του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος, αν και μοιράζεται με αυτήν σημαντικά ισόγλωσσα όπως ο τσιτακισμός, η τροπή /y/ > /ju/ κ.ά.⁶⁷ Με ευβοϊκά ιδιώματα (αλλά και ιδιώματα της Στερεάς και κυκλαδικά όπως π.χ. της Τζιάς) μοιράζεται επίσης τις καταλήξεις του ενικού του μεσοπαθητικού παρατατικού *-μανε* *-σανε* (π.χ. *ήμανε* = ήμουν, *ήσανε* = ήσουν).

Με ιδιώματα εκτός της ομάδας του (δηλαδή ανατολικής Στερεάς, τμημάτων Πελοποννήσου) συνδέει το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα η ουρανικοποίηση του /l/ στη θέση πριν από το φωνήεν /e/, π.χ. *λιέω* = λέω, *πλιένω* = πλένω κ.ά. Με νησιωτικά ιδιώματα το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα έχει κοινά π.χ. την ανάπτυξη /y/ σε ρήματα σε *-έω*, την τροπή /ts/ > /s/, την ερωτηματική αντωνυμία *ντα*, ανήκει δηλ. στη λεγόμενη ζώνη του *είντα* (Kontossopoulos 1983-1984), καθώς και τους αορίστους *ήμπα* και *ήβγα*.

Όπως είδαμε και πιο πάνω, δεν μπορεί φυσικά να γίνει στο σημείο αυτό εκτενής ανάλυση της ακριβούς σχέσης του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος με τα ιδιώματα της

⁶⁷ Χωρίζονται βέβαια από το ισόγλωσσο που αφορά την ερωτηματική αντωνυμία *τι*, η οποία έχει τη μορφή *τι* στην ανατολική Στερεά, αλλά τη μορφή *ντα* στην ομάδα Εύβοιας-Αθήνας-Αίγινας-Μεγάρων.

ευρύτερης γεωγραφικής ζώνης. Αυτό που μπορεί με κάποια ασφάλεια να ειπωθεί είναι ότι μάλλον κατέχει ενδιάμεση θέση μεταξύ των ευβοϊκών ιδιωμάτων και του μεγαρικού και αιγινήτικου. Με το ιδίωμα της Αίγινας μάλιστα εμφανίζει διαφορές που αποδυναμώνουν το ενδεχόμενο να προέρχεται το τελευταίο από το παλαιοαθηναϊκό, μέσω εποικισμού της Αίγινας από τους αθηναίους πρόσφυγες του 1688,⁶⁸ όπως είχε υποστηριχτεί παλαιότερα (Thumb 1891: 119, 122). Από την άλλη διαφαίνεται και μια ιδιαίτερη σχέση με τα ιδιώματα της ανατολικής Στερεάς (π.χ. Βοιωτίας) αλλά και με νησιωτικά ιδιώματα του Αιγαίου.

Βιβλιογραφία

- Adams, D. 1981. On the history and position of “old Athenian” dialects of Modern Greek. *Folia Slavica* 4, 181-187.
- Andriotis, N. 1974. *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*. Wien: Osterreichische Akademie der Wissenschaften.
- Βάλληνης, Α. Ν. 1887. *Πάρεργα, φιλολογικά πονήματα, τεύχος Α*. Ερμούπολη: Τύποις Ἀδελφῶν Καμπάνη.
- Βυζάντιος, Δ. 1841. *Ἡ γυναικοκρατία, κωμωδία εἰς πέντε πράξεις*. Αθήνα: Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ν. Παπαδοπούλου.
- Caratzas, S. 1952. La dissimilation du *t* dans le dialecte du vieil Athènes et la valeur du témoignage de Kavassilas et Zygomalas (16e siècle). *Rendiconti del Istituto Lombardo di Scienze e Lettere* 85, 289-297.
- Γκιγκάκης, Γ. Ο. 2007. *Ἱστορία του Ωρωπού*. Ωρωπός.
- Chalkiopoulos, N. 1872. De sonorum affectionibus quae percipiuntur in dialecto neo-locrica. *Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik* 5, 341-376.
- Cotte, L.-H. 1833. De la prononciation chez les Grecs avant et après le siècle de Périclès. *La France littéraire* 6, 290-310.
- Crusius, M. 1584. *Turcograeciae libri octo*. Βασιλεία: Per Leonardum Ostenium, Sebastiani Henricpetri Impensa.
- Dawkins, R. M. 1940. The dialects of Modern Greek. *Transactions of the Philological Society* 39: 1-38.
- Deffner, M. 1871. *Neograeca*. Leipzig: Hundertstund & Pries.
- Δέφνερ, Μ. 1923. *Λεξικὸν τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου*. Αθήνα: Τυπογραφεῖον τῆς Ἑστίας.
- Deville, G. 1866. *Étude du dialecte tzaconien*. Paris: Lainé et J. Havard.
- Dodwell, E. 1819. *A Classical and Topographical Tour through Greece during the Years 1810, 1805, and 1806*, Vol. II. London: Dodwell and Martin.
- Embirikos, L. 2002. Histoire de la langue albanaise en Grèce de la création de l' état hellénique jusqu' à nos jours. Thèse de doctorat, École des Hautes Études en Sciences Sociales.
- Ἡπίτης, Α. 1909. *Λεξικὸν ἑλληνογαλλικὸν (καὶ γαλλοελληνικὸν) τῆς λαλουμένης ἑλληνικῆς γλώσσης*. Τόμος Β'. Αθήνα: Τυπογραφεῖον Π. Α. Πετράκου.
- Foy, K. 1879. *Lautsystem der griechischen Vulgärsprache*. Leipzig: B. G. Teubner.
- Grantstrom E., Medvedev I., Papachryssanthou D. 1976. Fragment d' un praktikon de la région d' Athènes (avant 1204). *Revue des Études Byzantines* 34, 5-44.
- Hatzidakis, G.N. 1893. Zur Wortbildungslehre des Mittel- und Neugriechischen. *Byzantinische Zeitschrift* 2, 235-286.
- Hobhouse, J.C. 1817. *A Journey through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the Years 1809 and 1810*. Vol. II. Philadelphia: M.Carey and Son.
- Horrocks, G. 2010. *Greek: A History of the Language and its Speakers*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. 1889α. *Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, τουρκοκρατία, τόμος 1^{ος}*. Αθήνα: Τυπογραφεῖο Ἀλεξ. Παπαγεωργίου.

⁶⁸ Οι περισσότεροι Αθηναίοι που είχαν καταφύγει σε διάφορες περιοχές άρχισαν να επιστρέφουν από το 1690 (βλ. σχετικά Ντόκος 1985).

- Καμπούρογλου, Δ. Γ. 1889β. *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τόμος 1^{ος}*. Αθήνα: Τυπογραφείο Αλεξ. Παπαγεωργίου.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. 1890. *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τόμος 2^{ος}*. Αθήνα: Τυπογραφείο Αλεξ. Παπαγεωργίου.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. 1892. *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τόμος 3^{ος}*. Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Δ.Σακελλαρίου.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. 1896. *Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, τουρκοκρατία, τόμος 3^{ος}*. Αθήνα: Τυπογραφεῖον-βιβλιοπωλεῖον Σπ. Κουσουλίνου.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. 1911α. Στοιχεῖα ἀθηναϊκοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος. *Δίπυλον Β*, 16.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. 1911β. Στοιχεῖα ἀθηναϊκοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος. *Δίπυλον Γ*, 24.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. 1911γ. Στοιχεῖα ἀθηναϊκοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος. *Δίπυλον Δ*, 32
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. 1912. Στοιχεῖα ἀθηναϊκοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος. *Δίπυλον*, Ε-ΣΤ-Ζ, 46-50.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. 1924. *Ἀθηναϊκὰ παραμύθια*. Αθήνα: Ἀγκυρα.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. 1926. *Οἱ Χαλκοκονδύλαι*. Αθήνα: Τυπογραφεῖον τῆς Ἑστίας.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. χ.χ. *Ἀθηναϊκὰ διηγήματα*. Εν Αθήναις: Εκδοτικός Οἶκος Ἀγκυρας.
- Καμπούρογλου, Μ. Γ. 1874α. Δημοτικά ἄσματα Ἀθηνῶν. *Βύρων* (Ἰανουάριος), 938-941
- Καμπούρογλου, Μ. Γ. 1874β. Δημώδης φιλολογία: Παραλογαί. *Βύρων* (Μάρτιος), 152-155.
- Καμπούρογλου, Μ. Γ. 1883. Ἀθηναϊκὰ παραμύθια. *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος* 1, 289-348.
- Καραναστάσης, Α. 1997. *Γραμματικὴ τῶν ἐλληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς Κάτω Ἰταλίας*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνῶν.
- Καραντής, Τ. Χ. 2001α. *Κουλουριώτικο γλωσσάριο*. Σαλαμίνα.
- Καραντής, Τ. Χ. 2001β. *Ἐντεκα αρβανίτικα παραμύθια ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα*. Αθήνα: Τυπωθῆτω.
- Καρατζάς, Σ. Κ. 1940. Συμβολὴ εἰς τὴν εὐβοϊκὴν διαλεκτολογίαν. Στο *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ἄμαντον*. Αθήνα: Τύποις Κ. Α. Κυριακούλη, 254-286.
- Καρατζάς, Σ. Κ. 1944. Παλαιοαθηναϊκὰ γλωσσικά. *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 17, 125-134.
- Καρτέσιος, Σ. 1862. *Κωμωδία ὁ Καρπάθιος, ἢ ὁ κατὰ φαντασίαν ἐρώμενος, εἰς πράξεις τρεῖς*. Αθήνα: Τύποις τῆς Αὐγῆς.
- Καρύδης, Ν. & Kiel, Μ.. 1985. Σαντζάκι του Ευρίπου, 15ος-16ος αι. (Συνθήκες καὶ χαρακτηριστικά τῆς αναπτυξιακῆς διαδικασίας τῶν πόλεων καὶ χωριῶν). *Τετράμηνα Ἐργασίας* 28-29, 1859-1897.
- Καρωμένος, Σ. Γ. 1939. Ἡ λέξις *φρέαρ* εἰς τὴν μεταγενεστέρα καὶ Νεὰν Ἑλληνικὴν. *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* 1, 40-72.
- Kontossopoulos, Ν. 1983-1984. La Grèce du τί et la Grèce du εἶντα. *Γλωσσολογία* 2-3, 149-162.
- Κουκουλές, Φ. 1941. Αἱ ὑποκοριστικαὶ καταλήξεις -ὄλλιον καὶ -ὄφιον ἐν τῇ μεσαιωνικῇ καὶ νέᾳ ἐλληνικῇ γλώσσῃ. *Ἀθηνά* 51, 120-124.
- Κουλουριώτης, Α.Ι. 1882. *Ἀλβανικὸν ἀλφαβητάριον κατὰ τὸ ἐν Ἑλλάδι ὀμιλούμενον ἀλβανικὸν ἰδίωμα*. Αθήνα: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου «Ἡ Φωνὴ τῆς Ἀλβανίας».
- Κούσουλας, Ι. 1904. *Μελέτη περὶ τοῦ Γλωσσικοῦ Ζητήματος*. Αθήνα: Τυπογραφεῖο Παρασκευά Λεωνή.
- Krumbacher, Κ. 1886. Ein irrationaler Spirant im Griechischen. *Sitzungsberichte d. phil.-philol. U. hist. Classe der k. bayer. Akad. D. Wiss.* 3, 359-444.
- Leake, W.M. 1814. *Researches in Greece*. London: Booth.
- Λιάτα, Ε.Δ. 1975. Μαρτυρίες γιὰ τὴν πτώση τ' Αναπλιού στους Τούρκους (9 Ἰούλη 1715). *Μνήμων* 5, 101-156.
- Λιάτα, Ε.Δ. 1987. Τεκμήρια γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία στὶς ἀρχές τοῦ 18^{ου} αἰῶνα: Ἡ ἀθηναϊκὴ ἀστικὴ φορεσιά. *Μνήμων* 11, 32-53.
- Λιάτα, Ε.Δ. 1998. Ὅψεις τῆς κοινωνίας τ' Αναπλιού στὶς ἀρχές τοῦ 18^{ου} αἰῶνα (με ἀφορμὴ μιὰ διαθήκη. Στο Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Ἄνθη Χαρίτων*. Βενετία: Ἑλληνικὸν Ἰνστιτούτον Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, 245-270.
- Λιόσης, Ν. & Παπαδάμου, Ε. 2011. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ Υ' στὶς νεοελληνικὲς διαλέκτους: ἡ κατωϊταλικὴ σε σύγκριση με τὴν τσακωνικὴ. *Νεοελληνικὴ Διαλεκτολογία* 6, 201-223.

- Μάνεσης, Σ. 1964-1965. Τροπή των συμφώνων ΤΣ και ΤΖ εις Σ και Ζ εις τα νότια ιδιώματα της Νέας Ελληνικής. *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* 10, 97-179.
- Manolessou, I. & Pantelidis, N. 2013. Velar fronting in Modern Greek dialects. In M. Janse, B. D. Joseph, A. Ralli & M. Bagriacik (eds), *MGDLT 5, Proceedings of the 5th International Conference on Modern Greek Dialects and Linguistic Theory (Ghent, 20-22/9/2012)*. Ghent: Universiteit Ghent, 272-286.
- Μαυροφρύδης, Δ. 1871. *Δοκίμιον τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*. Σμύρνη: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἀμαλθείας.
- Μέρτζιος, Κ. 1954. Ἡ Ὅσια Φιλοθέη: ἀνέκδοτα ἔγγραφα. *Ελληνικά* 13, 122-128.
- Μέρτζιος, Κ. Δ. 1964. Ποία ἦτο ἡ καθομιλουμένη τῶν Ἀθηναίων πρὸ τριῶν αἰώνων. *Τα Ἀθηναϊκά* 29, 35-40.
- Μιχοπούλου Α. 2008. Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι και δύο επεισόδια ληστείας στην περιοχή Αραφήνα (Ραφήνα) Αττικής τον 19^ο αἰώνα. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.emena.gr/wp-content/uploads/2008/11/285-308_mixopoulou.pdf.
- Μουζάκης, Σ. 1994. *Σχεδιάσμα ἱστορίας χωριῶν λεκανοπεδίου Αττικῆς*. Αθήνα: Ε. Λαμπρινός.
- Μπέλλος, Λ. Γ. 1902. *Ἀλβανικὰ ἢ αἱ τρεῖς ζῶσαι διάλεκτοι τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*. Αθήνα.
- Μπεναρδῆς, Μ. 2006. *Γραμματικὴ και λεξικὸ του μεγαρικοῦ ιδιώματος*. Αθήνα: Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων (Παράρτημα Μεγάρων).
- Newton, B. 1972. *The Generative Interpretation of Dialect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ντόκος, Κ. 1985. Η μετοικεσία των Αθηναίων στην Πελοπόννησο και η πρώτη φάση του επαναπατρισμοῦ τους. *Μνήμων* 10, 96-138
- Ορλάνδος, Α. Κ. & Βρανούσης, Λ. Ι. 1973. *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἤτοι ἐπιγραφαὶ χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κίωνων τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς και βυζαντινοὺς χρόνους*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Παντελίδης, Ν. 2005. -όντουσαν. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 25, 473-483.
- Παντελίδης, Ν. 2011. Ρηματική κλιτική μορφολογία του μεγαρικού ιδιώματος. *Patras Working Papers in Linguistics* 2, 55-77.
- Παντελίδης, Ν. 2016. Μια νοτιοελλαδική διαλεκτική ζώνη;. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 36, 303-313.
- Παπαδάμου, Ε. 2009. Διαχρονική και διατοπική εξέταση της εξέλιξης του *v*. Μεταπτυχιακή διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Passow, A. 1860. *Τραγούδια ρωμαίικα*. [Popularia carmina Graeciae recentioris / edidit Arnoldus Passow]. Lipsiae: In Aedibus B. G. Teubneri.
- Pernot, H. 1912. Changements de *TS* en *K* en Delphes. *Revue de Phonétique* 2, 139-140.
- Πετρόπουλος, Γ. Α. 1957. *Ὁ κῶδιξ τοῦ νοταρίου Ἀθηνῶν Παναγῆ Πούλου*. Αθήνα.
- Πέτρου-Μεσογειῆς, Χ. Ν. 1940. Ἑλληνικαὶ λέξεις ἐν τῷ ιδιώματι τῶν ἀλβανοφώνων τῆς Ἀττικῆς. Στο *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἄμαντον*. Αθήνα: Τύποις Κ. Α. Κυριακούλη, 221-252.
- Πιττάκης, Κ. 1852. Ὑλὴ ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι οἱ νῦν κατοικοῦντες τὴν Ἑλλάδα εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 30, 644-664.
- Πολίτης, Ν. Γ. 1904. *Μελέται περὶ τοῦ βίου και τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ: Παραδόσεις Α*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Πούχγερ, Β. 2001. *Η γλωσσική σάτιρα στην ελληνική κωμωδία του 19^{ου} αἰώνα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Πούχγερ, Β. 2002. *Καταπακτή και υποβολεῖο, δέκα θεατρολογικὰ μελετήματα*. Αθήνα: Ergo.
- Ross, L. 1845. *Reisen und Länderbeschreibungen der älteren und neuesten Zeit*. Stuttgart/Tübingen: Druck und Verlag der Gotta'schen Buchhandlung.
- Σαρηγιάννης, Γ. Μ. 2011. Πόλη και ύπαιθρος στην Αττική, Αθήναι και Αχαρναί: Αρχαιότητα, Βυζάντιο, Οθωμανική περίοδος. Ανακοίνωση στο 10^ο Συμπόσιο Ιστορίας και Λαογραφίας, Αχαρνές, 20-23 Οκτωβρίου 2011.
- Sasse, H-J. 1991. *Arvanitika, die albanischen Sprachreste in Griechenland*, I. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Shipp, G.P. 1965. IOY=Y in Modern Greek. *Glotta* 43, 302-316.
- Σκιάς, Α. 1903. Ὁ ἀληθὴς χαρακτήρ τοῦ λεγομένου γλωσσικοῦ ζητήματος. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.

- Σκουζές, Π. 1975. *Απομνημονεύματα*. (Επιμέλεια-εισαγωγή-σχόλια: Θανάσης Χ. Παπαδόπουλος). Αθήνα: Κέδρος.
- Σκυλίτσης, Ι. Ι. 1886. Γλωσσικαὶ παρακρούσεις, προσθήκαι. Στο Ι. Α. Αρσένης (επιμ.), *Ποικίλη Στοά, Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον*. Ἔτος ς'. Αθήνα: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, 118-128.
- Spon, J. & Wheler, G.. 1679. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, Vol. II. Lyon: A. Cellier.
- ΣΛ: Συλλογές του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Σουρμελής, Δ. 1842. *Κατάστασις συνοπτικὴ τῆς πόλεως Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ Σύλλα μέχρι τοῦ 1820*. Αθήνα: Ἐκ τῆς τυπογραφίας Α. Ἀγγελίδου.
- Thumb, A. 1891. Περὶ τῆς σημερινῆς ἐν Αἰγίνῃ λαλουμένης διαλέκτου. *Ἀθηνᾶ* 3, 95-128.
- Topintzi, N. & Baltazani, M.. 2013. Where the glide meets the palatals. In N. Lavidas, T. Alexiou & A. M. Sougari (eds), *Major Trends in Theoretical and Applied Linguistics: Selected Papers from the 20th ISTAL*. London: Versita de Gruyter, 177-196.
- Φάβης, Β. Ι. 1911. *Γλωσσικαὶ ἐπισκέψεις ἀναφερόμεναι εἰς τὸ ἰδίωμα Ἀύλωναρίου καὶ Κομιστρῶν*. Αθήνα: Τυπογραφεῖο Παρασκευᾶ Λεωνή.
- Φουρίκης, Π. Α. 1932. Ἡ ἐν Ἀττικῇ ἑλληναλβανικὴ διάλεκτος. *Ἀθηνᾶ* 44, 28-76.
- Φουρίκης, Π. Α. 1933. Ἡ ἐν Ἀττικῇ ἑλληναλβανικὴ διάλεκτος. *Ἀθηνᾶ* 45, 49-181.
- Χατζημιγάλη, Α. 2007. *Οἱ Σαρακατσάνοι*. Τόμος 1^{ος}. Αθήνα: Ἴδρυμα Ἀγγελικῆς Χατζημιγάλη.
- Χατζιδάκις, Γ. 1905. *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ*. Τόμος Α'. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Χατζιδάκις, Γ. Ν. 1915. *Ἀκαδημεικὰ ἀναγνώσματα Γ*. Αθήνα: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Χατζιδάκις, Γ. 1980 [1916]. Περὶ τῆς μεγαρικῆς διαλέκτου καὶ τῶν συγγενῶν αὐτῆς ἰδιωμάτων. *Γλωσσολογικαὶ Ἐρευναι (Λεξικογραφικὸν Δελτίον, παράρτημα 4)*. Αθήνα: Ἀκαδημία Αθηνῶν-Κέντρο Συντάξεως του Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παρατίθενται εδώ χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τις λογοτεχνικές πηγές του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος, τα οποία μπορούν να δώσουν μια καλή εικόνα του αθηναϊκού λόγου. Η ορθογραφία προσαρμόστηκε στη σήμερα ισχύουσα για τη διευκόλυνση του αναγνώστη.

Αποσπάσματα από την «Γυναικοκρατία». Τα παρατιθέμενα αποσπάσματα ακολουθούν την πρωτότυπη έκδοση του 1841. Ομιλήτρια του ιδιώματος η ηλικιωμένη Αθηναία *Μπίτζω*:

-...*αμ εσύ τι κάμεις θεια-Μπίτζω*;

Ντα να καμω παιδάτσι μου; Παιδεύγομαι η φτωχή να βγάλω καμιά δραμή, για να θρέψω 'τσεινά τ' αγγονάτσα μου τ' αρφανά, τα μπυρισμένα.⁶⁹

-*Και δε βγάνεις τίποτα*;

Καλέ δε με συχωράεις;...*απ' την αυγίτσα του Θεού ώσπου σουρουπώνει, γυρίζω μέσ' στην Αθήνα σαν την κουτάλα στο κακκάβι,*⁷⁰ τσαι πότε την βγαίνω⁷¹ την δραμή, πότε δεν την βγαίνω ...*τσαι μηνάρις μας αφήνετε εσείς να κάμουμε καμιά καταντία,*⁷²

Οι νοικοκυράδες, γιε μου,⁷³ που τα φορούσανε, τώρα γεράκανε, οι νιάδες δεν τα βαίνουνε⁷⁴ γιαδά⁷⁵ τα λένε σκουριασμένα, τσαι μου λένε «για καπνοσακούλες κάμουνε θείτσα μου»...*προχτές πήγα τσαι πούληκα δύο από 'τσεινά που κρεμνάνε ως κάτω, που 'ναι σαν τις αράχνες, ...πώς τα λένε;*

-*Σάλπες.*

Καλός σου χρόνος...*τσαι μου δώκανε τρεις δραμές...τις επούληκα 40 δραμές τη μιά.*

Νά, τούνα περνάνε τώρα, δεχατέρα μου...*σε τούνα δε μου δώνουνε τίποτα...εσύ το 'βρητσες καλά...πόσα έχει τούνο το καπελίνο που κρατείς;*

Τσ' απέ τί όρνιο να τα βγαίνουνε⁷⁶ τούνα τα φτερά που 'ναι τόσο ακριβά;⁷⁷

Τσ' άλλα φορέματα πάλε; όλο κόβγει, κόβγει, ποτέ της δε χορταίνει...

Αποσπάσματα από τον «Καρπάθιο». Ομιλήτρια του ιδιώματος η ηλικιωμένη Αθηναία *Κασσού*.

Ενέ φωτιοκαϊμένε,⁷⁸ δεν έλιεπες μπροστά σου, μονέ έπετσεσ απάνω μου τσαι μ' έριξεσ κάτω, τσαι τσάτσικα τα κοκκαλάτσα μου; Α, που κατσηναμπεράχεις!⁷⁹

Πήγαινε δα, παιδάτσι μου, να της ειπείς νά 'ρθει να την ιδούμε γιαντά βιαζόμασθίνε τσαι θα φύγομε.

Καλέ, παιδάτσι μου, δε γλέπεις ντα συγγυριό⁸⁰ που έχει στο σπίτι της μέσα; Χάνει το νου του ο άθρωπος επά μέσα. Βι! Βι! Βι! Ο Σστός⁸¹ τσαι η Παναγία να μας τσερδέψει, γιε

⁶⁹ Τα καϊμένα (*μπυρίζω* = καίω).

⁷⁰ Χύτρα.

⁷¹ Βγάζω.

⁷² Προκοπή.

⁷³ Καλή μου.

⁷⁴ Βάζουνε.

⁷⁵ Διότι.

⁷⁶ Βγάζουνε.

⁷⁷ Εννοεί φτερά σε καπέλο ευρωπαϊκού στιλ.

⁷⁸ «Καμένος στη φωτιά». Υβριστική προσφώνηση.

⁷⁹ «Κακήν ημέρα να 'χεις», πρβλ. «κακό χρόνο να 'χεις».

⁸⁰ Οικοσκευή.

⁸¹ Χριστός.

μου, τσαι τ' άγια πλέματα! Καλέ δε γλέπεις, τσυρα-Καλλιόπη; Γιε μου, τσαι ντα καναπέδες! Τσαι ντα κουρδίνες! Τσαι ντα! Τσαι ντα!

Αμ' άλλο δα, ντά κάνετε ακόμη, τσυρα-Ασπασίτσα μου, καλά είσαστίνε;

Αλήθεια, αλησμόνηκα να σ' αρωτήξω τσαι για 'τσεινο.

Κορικάτσα [=κοριτσάκια] του τσαιρού σας, σουμαζώξετε το νου σας, γιαντά οι άδρες [sic] είναι πλάνοι, τσαι σας τάζουνε στεφάνι, σας φιλάνε, σας τσιμπάνε, τσ' ύστερα σας παρατάνε.

Όχ, πουλάτσι μου, τη σήμερα ημέρα αν δεν έχει η νύφη μετρητά να δώσει για νάχτι,⁸² δε γιουρίζει ο γαμβρός να τηνε τσοιτάξει, τσαι από τούνα που μου λιεσ εσύ, παιδάτσι μου, εμένα δε μου γιομώζει το μυαλό μου.⁸³

Ντα να σας πω, παιδάτσι μου, εγώ τα 'χακα, σιάστικε⁸⁴ ο νους μου · όσες ορμήνειες τσαι αν της κάνω, του κάκου, του κάκου, το τσεφάλι της δε το γιουρίζει μήτε ο μύλος του Τουραλή. Ε, δεχατέρα μου, με τούνα δα τα μυαλά τσαι τις φαντιασίες που έχεις εσύ, ποτές καταντιά δε θα κάμεις.

Μακάρι να ήσασθίνε στο νύχι μας εμάς των παλαιινώνε!⁸⁵ Στο τσαιρό μας, τσυρά μου, - σα θέλεις να το πω τσιόλας- δεν ήτανε έτσι ξεμπουρδουλεμένα⁸⁶ τα θηλυκά, σαν καμπόσα που λιέπω τώρα. Δε μπορώ πάλι να πω για όλα τα θηλυκά των νοικοτσουραίωνε, γιαντά κολάζω τη ψυχή μου · όλα τα δάχτυλα -τσοίταξε επά!⁸⁷- δεν είναι ίσια. Τότες τα θηλυκά, τσυρά μου, δεν εκοτάγανε να διασιελίσουνε τον τσερτσεβέ⁸⁸ της πόρτας τώνε, τσαι να γιουρίζουνε σα τώρα · μοναχά ετσοιτάζανε τη δουλίτσα τώνε, τσαι α' θέλεις να καλοξέρεις, πουλάτσι μου, σηκωνόντουσανε τα μεσάνυχτα -που μερμερία⁸⁹ έπαιρνε τον άθρωπο- τσαι νυχτορεύγανε.⁹⁰

Καλέ Ασπασίτσα μου, άλλο είναι που σου το λιέω, παιδάτσι μου, τσαι άλλο να το έλιεπες. Έλιεπες τσαι ανασκουμπωνόντουσανε, γιε μου, τσαι πάσα μιά έκανε τη δουλίτσα της · η μιά έμπαινε στον ανυφαντόλακκο τσαι έφαινε,⁹¹ η άλλη ένεθε με τη ρόκα της, τσαι η άλλη ανατσούκλιζε⁹² · τσαι όχι σα τώρα που τα θέλουνε όλα έτοιμα οι αραπομοίρες,⁹³ τσαι μου ξυπνάνε μέσα στη ντάλα του μεσημεριού. Τότες δεν εκόταγε το θηλυκό να βγαίνει όξω στη ρούγα τσαι να γιουρίζει, μοναχά τη Τσουριατσή της εσυγυριζότανε τσαι εκαθότανε από πίσω από το καφάσι,⁹⁴ τσαι εξάνταινε⁹⁵ πiz θα περάσει από τη ρούγα, τσαι τα παλληκάρια πλιόνες ετρυγονιζόντουσανε,⁹⁶ τσαι αραρίζανε⁹⁷ από κάτω, τσαι εστεκότανε αβόλευτο να τα ιδούνε · τσαι όχι σα τώρα που ό,τι ώρα του βουληθεί⁹⁸ του

⁸² Προίκα.

⁸³ Γεμίξει. Δηλ. «από αυτά που μου λες, δεν καταλαβαίνω τίποτα».

⁸⁴ Σάστισε.

⁸⁵ Μακάρι να μας μοιάζατε έστω και στο ελάχιστο, «στο μικρό μας δαχτυλάκι».

⁸⁶ Αναίσχυντα, ξεδιάντροπα, με ελευθεριάζουσα συμπεριφορά.

⁸⁷ Εδώ.

⁸⁸ Πλαίσιο, κάσα.

⁸⁹ Τρόμος.

⁹⁰ Δουλεύανε νύχτα.

⁹¹ Υφαινε.

⁹² Ξετύλιγε το νήμα από το αδράχτι και το τύλιγε στο τυλιγάδι.

⁹³ Κακομοίρες, «μαυρομοίρες».

⁹⁴ Καφασωτό.

⁹⁵ Κοιτούσε, παρατηρούσε.

⁹⁶ «Μαδιέμαι σαν την τρυγόνα», δηλ. αδημονώ.

⁹⁷ Πηγαινοέρχονταν.

⁹⁸ Του έρθει.

θηλυκού, άιντε φρουτ, αλλάζει τσαι τρέχει από 'πά τσαι από 'τσει, σα να είναι παντρεμένη ' τσαι παντρεμένη μπιλιέμ⁹⁹ να ήτανε, πάλι δε μοιάζει¹⁰⁰ να γιουρίζει μοναχή της τις ρούγες. Αν ήθελε τσαι καμία να να βγει όξω, εσυγυριζότανε καλά-καλά, έφριανε τα περτσέμια¹⁰¹ της, έβαινε το χοτόζι της τσαι τα σαντσάκια της, τσαι απότσεις ύστερα έβαινε το φερετζέ της, τσαι το σουλουότσι¹⁰² της, που μοναχά τα μάτια της εφαινότουσανε. Εμείς, τσυρά μου, τα ζιπούνια μας, τα σταμπόσιαλια, τα επαίρναμε προιτσιό, τσαι πάλι τα δίναμε στα παιδιά μας, τσαι εσάς δε σας φτάνουνε δύο-τρία φουστάνια το μήνα, τσαι για τούτο δε θα κάμετε προκοπή ποτές, με τούνα δά τα φουφούδια που φορείτε.

Καλέ ντά να σου πω, πουλάτσι μου, εχάθητσε, γιε μου, η ντροπή από τα θηλυκά. Να σας πω ένα πράμα που είδα τη Μεγάλη Παρασκευή το βράδυ εις το Πιτάφιο -προσυνούμε τότε- τσαι να στουπίρει ο νους σας.¹⁰³ Επήγα, παιδάτσι μου, το βράδυ με του συγχωρεμένου του Ταμτήτα την εγγονίτσα, τσαι με τη Μπίτσα, του Κολομένητη τη δεχατέρα, τσαι εκάμναμε το σταυρό μας, τσαι ετσει που ανισπαζόμαστίνε,¹⁰⁴ νά σου τσαι μπαίνουνε καμιά δεκαπενταρέα θηλυκά, αλλαμένα,¹⁰⁵ στολισμένα με κάτι καβάθες ρωπαϊτισες¹⁰⁶ στο τσεφάλι, με κάτι φτερά σαν τους αλοχτέρους,¹⁰⁷ με τα κουρουολίνα¹⁰⁸ -ντα άνεμο¹⁰⁹ τα λιένε ετσεινά που είχανε στα φουστάνια τώνε;- που μας τσατσίκανε τα ποδάρια μας ' αλλαμένες πλιόνες σαν να επηγαίνανε σε κανένα γάμο. Νά σου μπήκανε μέσα, τσαι μήτε το σταυρό τους εκάμανε, μήτε τίποτες, μόνε χαχατουρίζανε¹¹⁰ σαν να ήτανε στο πανηγύρι ' τσαι σαν εγιουρίκανε όλη την εκκλησιά, άκουκα με τα φιτιά μου¹¹¹ -έτσι να παραδώσω σε καλό Άτζελο τη ψυχούλα μου!- τσαι να λιέει μία από τούνες:

«Πάμε, πάμε, γιαντά επά εργολάβους δεν έχει ' πάμε» ' τσαι φουτ, σαν καλοτσουράδες¹¹² -που μαπαμπάτσα στη στράτα τώνε!- εχαθήκανε από μπροστά μας.

Ετσεινος, παιδάτσι μου, είναι που τους κάνει να τρελαινόντουνε οι νέοι. Εγώ πλαντάζω, σαν λιέπω τούνους τους χορούς ' να λιέπει τις νιάδες¹¹³ μισόγδυμες, με τις πλάτες τσαι το κόρφο όξω, τσαι τα χέρια ίσια μ' επά πάνω ολόγδυμα, τσαι αλευρωμένες σαν τους ποντικούς. Ξορτσισμένες να εισαστίνε, γιε μου, τσαι αχαλίνωτες. Δε σου λιέω δα, πάλι εφκιανόντουσανε τσαι τα θηλυκά του τσαιρού μας, τσαι εγώ να ήμουνε, αμή δεν αλευρωνόμαστίνε σα μυλωνάδες, όπως λέπω καμπόσες, τσαι πέτει¹¹⁴ πλιόνες το αλεύρι απάνω στα φρούδια τώνε τσαι στα ματόφλουδά τώνε, τσαι φαινότουνε ίδια μουσούνες.¹¹⁵ Ετσεινο το τσαιρό πάσα μια να είχε το σουροπογυαλάτσι της¹¹⁶ με το σφογγαράτσι, τσαι είχε μέσα το νισίδι τσαι στη χιουβαδίτσα το κοτσινάδι της, τσαι όποτε της βουλιότανε,¹¹⁷ έπαιρνε το νισίδι τσαι πέρναγε ένα-δύο χεράτσα το πρόσωπό της, το

⁹⁹ Ακόμη και.

¹⁰⁰ Αρμόζει, ταιριάζει, είναι πρέπον.

¹⁰¹ Τσουλούφια.

¹⁰² Γυναικείο κεφαλομάντηλο.

¹⁰³ Να χάσετε το μυαλό σας, να εκπλαγείτε.

¹⁰⁴ Ασπαζόμασταν τις εικόνες, προσκυνούσαμε.

¹⁰⁵ Αλλαγμένα.

¹⁰⁶ Ρωπαϊτής = ο προερχόμενος από τον Ωρωπό (Ρωπό).

¹⁰⁷ Πετεινούς.

¹⁰⁸ Κρινολίνα.

¹⁰⁹ Πώς στο διάβολο.

¹¹⁰ Χαχανίζανε.

¹¹¹ Με τα αφτιά μου.

¹¹² Νεράιδες.

¹¹³ Νέες.

¹¹⁴ Πέφτει.

¹¹⁵ Μάσκες.

¹¹⁶ Μάλλον 'καθρεφτάκι'.

¹¹⁷ Όποτε της ερχότανε.

άφηνε τσαι στέγγωνε τσ' απότσει¹¹⁸ υστερνά έβαινε τσαι το κοτσινάδι, τσαι εγινότανε το πρόσωπό της σαν το μήλο. Τώρα λέπεις αγκαλιασμένους το νιο τσαι τη νια, να γιουρίζουνε σαν να είναι καμία ανεμοδούρα τσαι να σφιγγόντουνε, γιε μου, δυνατά-δυνατά, που κατσηναμπεράχουνε, παιδάτσι μου, 'τσεινοι οι τρελοχοροί τωνα. Τούνου δα οι χοροί, σας είπα, είναι αφορμή που γινόντουνε τόσα τσαι τόσα κακά. Τον παλαινό τσαιρό, τσυρά μου, όποτες εχορεύαγε οι νιάδες με τους νιους, ποτές δεν επιανόντουσανε χέρι με χέρι, μόνε εδίνανε τα καλαμάτα¹¹⁹ · γιαντά λέει μια παλαινή παροιμία, πως «η φωτία με τα άχιουρα δεν κάνει να είναι μαζί, γιαντά καπνίζει, καπνίζει, τσαι απότσει¹²⁰ υστερνά κάνει φουτ μια τσαι φουντώνει».

Έχε γειά, δεχατέρα μου, τσαι μη μας ξεσουνερίζεσαι · άφησε τη τσυρα-Καλλιοπίτσα · θά 'ρθει τσαιρός να θυμηθεί τις ορμήγειες μας τσαι να χτυπάει το τσεφάλι της από δεκοκτά μερίες. «Όποιος δεν ακούει γερόντων, πάει δερνόντων».¹²¹ Αφήνομε γειά, δεχατέρα μου.

Μηγάρις λιο από την ομορφία ματιαζόντουνε οι αθρώποι; Τσοίταξέ με απά λιγάτσι στα μάτια. Ωχουουου, παιδάτσι μου! Ρουφηγμένα σου έχουνε τη καρδούλα σου. Βι-βι-βι! Καλέ δε λέπεις τα ματόφλουδά της,¹²² Καλλιοπίτσα μου, πώς γιουρίκανε τον ανήφορο;

Έλα κάσε¹²³ λιγάτσι, Καλλιοπίτσα μου, να την εξορτίσω τσαι να βγάνω το μάτι που έχει. Φέρε μου επά τρεις σβούλους αλάτσι τσαι έλα κάσε επά κοντά μου.

Ντά να τρέχει, πουλάτσι μου; Ο λύκος σα γεράσει, και των σουλιώνε μουσκαράς¹²⁴ γίνεται.

Τσαι μηγάρις τη πινατίτσα¹²⁵ μοναχά μου τσατσίκανε, γιε μου, όλα άνω-κάτω μου τα κάμανε τα ταραμένα, ως τσαι μια σακκουλίτσα που είχα με δυο-τρα τσουτσοφα για να φιλεύγω κανένανε, ως τσαι 'τσεινή μου την επήρανε από τη παλεθούρα που την είχα, τσαι εβγήκανε όξω στη ρούγα τσαι τα ρογεύαγε¹²⁶ πλιόνες τα ξοδωμένα στα παιδιά της γειτονιάς.

Τιγάρις θάρρευγε που σε γέλαγα; Όσεσ έχω γιατρεμένες από τούνα, παιδάτσι μου, τόσους ατζέλους να έχω ση [sic]¹²⁷ ψυχούλα μου η αμαρτωλή.

Καλέ με πίνανε (=ποιον), λέει, ήτανε; Γιαντά δε παρακούω.¹²⁸

Καλέ, πς είναι τούνος που φέρνουνε; (=ποιος είναι αυτός)

Ενέ δε ντρέπεσαι, μονέ θέλεις τσαι γιουναίκα; Πλέρωσε πρώτα ετσει που χρωστάεις, μπεκρούλιακα · έλα δώ' μου επά ντε δύο γροσάτσια που μου εφαρμάκωτσεσ δύο οκάδες κρασί!

¹¹⁸ Κατόπιν.

¹¹⁹ Μαντήλια.

¹²⁰ Κατόπιν.

¹²¹ Κακήν-κακώς. Η φράση και στην Αίγινα.

¹²² Βλέφαρα.

¹²³ Κάτσε.

¹²⁴ Ρεζίλι των σκυλιών.

¹²⁵ Πήλινο αγγείο για διάφορα υγρά, όπως π.χ. μέλι.

¹²⁶ Μοιράζανε.

¹²⁷ Βλ. §5.1.17.

¹²⁸ Δεν πολυακούω, δεν καλοακούω.